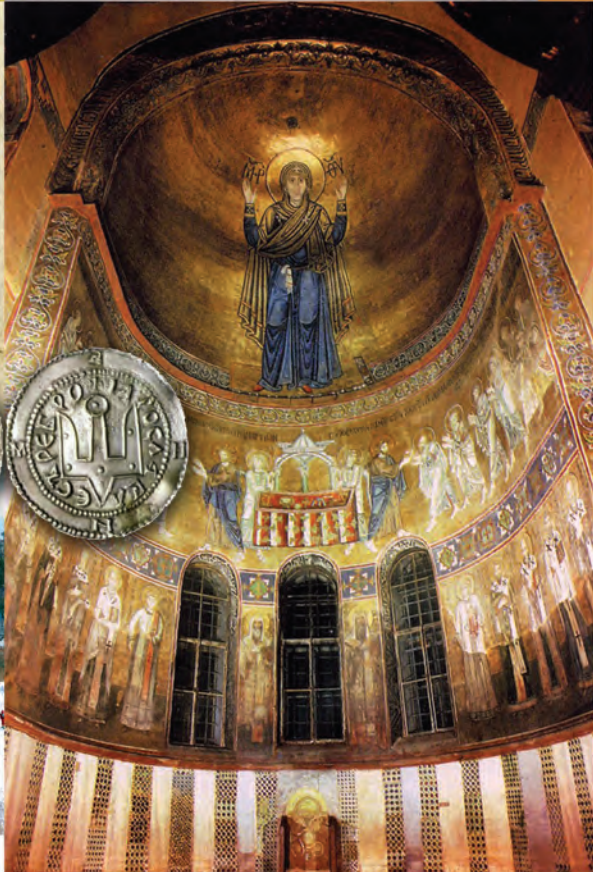
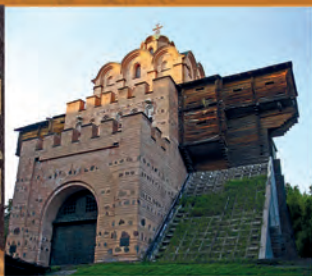
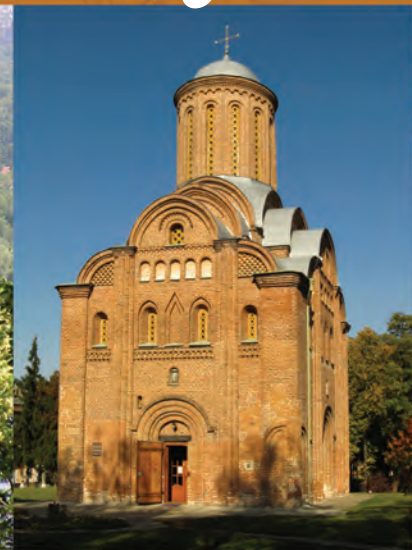

Наталія Сорочинська, Ольга Гісем

ІСТОРІЯ клас 7 УКРАЇНИ

 Київська держава на початку князювання Ольги (945 р.)	 Території, залежні від Святослава
 Придушення Ольгою повстання деревлян і зруйнування їхньої столиці у 946 р.	 Місце загибелі Святослава в 972 р.
 965 Походи князя Святослава	 Кордони Київської держави на 972 р.
 Території, включені до складу Київської держави за Святослава (964-972 рр.)	 ПОЛЯНИ Східнослов'янські союзи племен

 Київська держава на початку князювання Володимиром Великим	 УЛИЧИ Східнослов'янські племена
 Території, приєднані до Русі: за Володимиром Великим	 МЕРЯ Неслов'янські племена, які сплачували данину київським князям
 за Ярослава Мудрого	 Територія Червнських міст
	 „Змієві вали“
	 Кордони Київської держави на 1054 р.
	 Переселення і набіги половців у середині XI ст.

Галицьке і Волинське князівства наприкінці XII ст.
 Держава Романа Мстиславича на 1205 р.
 Битва під Дорогичином

Велике князівство Литовське на 1341 р.
 Волинь під владою Любарта Гедиміновича на 1340 р.
 Землі, які увійшли до складу ВКЛ у період правління Ольгерда (1345-1377 рр.)
 Битва на Синіх Водах 1362 р.
 Територія Галицько-Волинської держави, захоплена Польщею у 1349 р.

Наталія Сорочинська
Ольга Гісем

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ПІДРУЧНИК ДЛЯ 7 КЛАСУ

закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА — БОГДАН
2020

УДК 94(477 : 075)
С 65

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України
від 25.03.2020 № 449)*

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Сорочинська Н. М., Гісем О. О.

С 65 Історія України : підручник для 7 кл. закладів загальн. серед. освіти / Н. М. Сорочинська, О. О. Гісем. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2020. — 176 с.

ISBN 978-966-10-6118-6

Підручник містить систематизований виклад історії України для 7-го класу. Матеріал відповідає оновленій програмі Міністерства освіти і науки України.

Для учнів 7-х класів закладів загальної середньої освіти та вчителів історії.

УДК 94(477 : 075)

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу видавництва.*

Завантажуйте безкоштовний інтерактивний додаток,
використовуючи детальну інструкцію, за посиланням:

bohdan-books.com/6118-6

Тех. підтримка: (0352) 52-06-07, 067-352-09-89; admin@bohdan-digital.com

ISBN 978-966-10-6118-6

© Сорочинська Н. М., Гісем О. О., 2020
© Навчальна книга – Богдан, виключна
ліцензія на видання, оригінал-макет, 2020

ЛЮБИ ДРУЗИ!

У цьому навчальному році ви розпочнете вивчати систематичний курс історії України. Він дозволить вам сформуванати уявлення про події далекого минулого нашої Батьківщини — від Великого розселення слов'ян (V–VIII ст.) до початку XVI ст.

Надійним помічником у цьому стане підручник, який ви тримаєте в руках. Пропонуємо вам кілька порад, дотримання яких є запорукою успішної роботи з ним на уроках і вдома. Перед початком роботи з підручником необхідно ознайомитися за змістом з його структурою. Матеріал підручника об'єднано у п'ять розділів, кожен з яких містить декілька параграфів, що, своєю чергою, поділяються на пункти. У тексті ви побачите виділені слова (поняття, терміни, імена) і дати, на які необхідно звернути особливу увагу. Важливу роль для розуміння матеріалу відіграють численні ілюстрації і карти. Розглядаючи ілюстрації, обов'язково читайте підписи до них, які пояснюють зміст зображеного. Історичні карти допоможуть вам з'ясувати, де саме відбувалися події, про які йдеться в тексті, або які зміни вони спричинили. Опрацюуйте подані у параграфах уривки з історичних джерел (спогадів сучасників, документів тощо) і цікаві факти. Вони сприятимуть повнішому осмисленню матеріалу. Після кожного пункту параграфа запропоновано запитання, які допоможуть вам зрозуміти головну думку опрацьованого матеріалу. Також запитання розміщені під ілюстраціями і картосхемами. Вони акцентують увагу на головному.

Після кожного параграфа подані запитання і завдання. Вони допоможуть вам досягнути вивчений матеріал загалом. Закінчивши навчальну тему, ви матимете можливість підсумувати вивчений матеріал за наведеними після неї узагальнювальними запитаннями і завданнями.

Кожна тема містить одне-два практичні заняття за розглянутим матеріалом. Готуючись до них, спочатку опрацюйте поданий навчальний текст, а потім, опираючись на рекомендації вчителя, виконайте завдання. Результати роботи обговоріть разом з іншими учнями на наступному уроці.

Взявши до уваги ці поради, перегорніть наступну сторінку й розпочніть знайомство з історією.

УМОВНІ ПОЗНАЧКИ:

Робота з історичними джерелами

Тут наведено фрагменти різноманітних матеріалів (уривки з історичних документів, спогадів очевидців подій тощо). Потрібно прочитати і відповісти на запитання до них.

Словничок

Тут наведено тлумачення термінів і понять, що виділені шрифтом жирного накреслення у тексті параграфа.

? *Запитання та завдання*

Цей знак позначає додаткові запитання і завдання у тексті параграфів, завдання для роботи з текстовим джерелом чи ілюстрацією, картою.

Висновки

У цьому пункті викладено основні тези і підсумовується весь матеріал параграфа.

Закріпимо знання

У цьому пункті подано питання для закріплення знань, умінь і навичок учнів, а також пропонуються завдання проблемного характеру.

Ці матеріали підручника подано тільки в електронному вигляді. На сторінках друкованого видання їх виділено жовтим кольором. Доступ до матеріалів за QR-кодами.

ВСТУП. РОЗДІЛ 1

Виникнення і становлення Русі-України

Повторимо вивчене з історії України у 6 класі

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
upovt.pdf

§ 1. ВСТУП ДО СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1. Історія України як наука і навчальний предмет

У 7 класі ви серед інших навчальних предметів продовжите вивчення систематичного курсу історії, але вже як два окремі предмети: **всесвітня історія** та **історія України**. Проте слід не забувати, що історія, як наука — єдина. Історія України є складовою всесвітньої історії.

Історія як наука вивчає минуле людських спільнот, які заселяли нашу планету від найдавніших часів і до сьогодення. Влучним для розуміння історії є вислів Папи Римського Франциска: *«Історія допомагає нам прямувати сьогоднішнім днем у майбутнє»*.

«Провідниками» в складних подіях і процесах історії є **історики**. В основу їхньої цікавої, але й дуже складної праці покладені дослідження **історичних фактів** та **історичних подій**, на основі яких вони реконструюють минуле.

Словничок

Історичні факти — не вигадані випадки, які відбувалися насправді та підтверджені історичними джерелами.

Історичні події — сукупність пов'язаних між собою важливих фактів суспільного життя, які становлять єдине ціле.

Історична періодизація — поділ історії на певні періоди, що є історичними етапами суспільного або культурного розвитку країн та народів і характеризуються визначними подіями, явищами або процесами.

Історія України — це наука, що вивчає розвиток людського суспільства на українських землях у хронологічній послідовності та визначає його основні закономірності. Вона досліджує історію українського та інших народів, що населяли і населяють територію сучасної України; боротьбу українського народу за державну незалежність і пов'язані з нею подвиги, драми, тріумфи і трагедії.

Історична наука весь час розвивається. Виникають нові методи дослідження, залучаються досягнення інших наук. Завдяки новим відкриттям вона оновлює і поглиблює наші знання про минуле. На основі досліджень учених-істориків ство-

рено навчальний предмет «історія України», вивчення якого ви продовжите цього року. Він відображає сучасне бачення минулого нашої Батьківщини.

? Що вивчає історія України?

2. Періодизація історії України. Джерела вивчення середньовічної історії України

Як вам вже відомо з попередніх класів, історію людства дослідники поділяють на певні періоди. **Періодизація історії України** в цілому відповідає європейській історії, але має особливості, які відображають специфіку становлення та розвитку людського суспільства на українських землях.

Тому історію України поділяють на:

- **Стародавню історію.** Найтриваліший період, що охоплює події від появи людей на території України до Великого переселення народів;
- **Середньовічну історію.** Розповідає про події, що відбувалися в період від Великого розселення слов'ян до кінця XV ст.;
- **Нову історію.** Характеризує розвиток українських земель у XVI — початку XX ст.;
- **Новітню історію.** Знайомить із подіями від початку Першої світової війни до сьогодення.

У 7 класі ви будете вивчати середньовічну історію України.

Пізнання та відображення і реконструкція минулого відбувається на основі вивчення й аналізу дослідниками **історичних джерел**. Саме з них учені дізнаються про те, яким було життя людей у певні історичні періоди. Існують різні типи історичних джерел, серед яких виділяють речові, усні, писемні, мовні, етнографічні, фото- і кінодокументи тощо. Кожне окреме джерело не є вичерпним та істиною в останній інстанції. Воно лише відображає певну грань минулого і містить обмежений обсяг історичної інформації. Оскільки творцями всіх пам'яток минулого були люди, тому історичні джерела відображають їхнє бачення і

Словничок

Історичні джерела — все, створене в процесі діяльності людини, збережене до наших днів, що дозволяє вивчати минуле людського суспільства і відображає його історичний розвиток.

сприйняття подій. У різних людей воно може бути різним. Історичне джерело є свідком минулого; як і будь-який свідок, воно може щось недоговорювати, про щось не знати, іноді свідомо вводити в оману, перекручувати. До того ж у кожній людині «своя правда». Унаслідок цього повну, реалістичну картину життя людей у певний період можна відтворити, лише поєднавши і порівнявши інформації з різних історичних джерел, критично розглянувши їх. Завдання історика — так поставити запитання до джерела, щоб більше дізнатися достовірної інформації і в той же час не стати жертвою обману.

? Які джерела доцільно використовувати для вивчення середньовічної історії України?

3. Що вивчає середньовічна історія України?

Книга, яку ви тримаєте в руках, допоможе вам дізнатися, що відбувалося на українських землях у період середньовічної історії. Працюючи з нею, ви зможете сформулювати уявлення про те, як після Великого розселення слов'ян розпочалося

формування східнослов'янської державності. Довідаєтеся про те, як виникла і розвивалася утворена східними слов'янами найбільша держава європейського Середньовіччя — Русь-Україна. Дізнаєтеся про Галицько-Волинську державу та його місце в розвитку української державності. Простежите, як і чому українські землі опинились у складі Великого князівства Литовського, Польського королівства та інших держав у другій половині XIV–XV ст.

На сторінках підручника перед вашими очима постануть хоробрі князі, гордовиті бояри, мудрі діячі Церкви і талановиті будівничі. У вас буде можливість зазирнути за завесу часу і спробувати зрозуміти дії та вчинки людей, котрі жили задовго до вашого народження. Дізнавшись про їхній внесок у події українського Середньовіччя, ви зможете переконатися, як багато вони зробили для своєї Батьківщини. Це дозволить вам зрозуміти, чому можна стверджувати, що в той складний і далекий час закладалися підвалини майбутньої незалежної України.

Отже, запрошуємо вас до цікавої та захоплюючої подорожі шляхами середньовічної України. Нехай вашим путівником у ній стане цей підручник.

? Які основні події вивчає середньовічна історія України?

4. Походження назви «Русь»

Основну частину книги буде присвячено історії Русі-України (Київської держави), її становленню, розквіту і занепаду. Звідкіля походить ця назва? У «Повісті минулих літ» Нестор-літописець під 852 р. записав, що «стала називатися наша земля — Руська земля», вказуючи на землі, які утворювали Київське князівство. До теперішнього часу дослідники сперечаються про походження назви «Русь». У літописах та інших джерелах вона використовувалася в різних значеннях.

Етнічне значення — народ, плем'я тощо.

Соціальне — суспільний прошарок або стан.

Географічне — територія, земля.

Політичне — держава.

Основні версії походження назви

Скандинавська — від схожих назв округів у Скандинавії.

Фінська — від слова «ruotsi», яким фінські племена називали варягів (вікінгів).

Східнослов'янська — від східнослов'янських назв річок із коренем «рос» у Наддніпрянщині та землях ільменських словенів.

Сарматська — від назви «руси», яку араби і візантійці використовували стосовно слов'ян і слов'янізованих сарматів — роксоланів, що входили до антського союзу.

За останніми дослідженнями, багато істориків схиляються до думки, що слово «русь» — фінського або скандинавського походження і ним спершу називали тих варягів, які становили дружину (військо) перших руських князів. Поступово

ці дружини поповнювалися слов'янами. Термін «русь» став поширюватися на всіх князівських дружинників узагалі. Оскільки князі правили, спираючись на дружину, то ті землі, які їм підпорядковувалися, дістали назву «Руська земля». У вузькому значенні «Руська земля» — це терени Середнього Подніпров'я.

Після встановлення влади князя Олега в Києві у 882 р., який він оголосив «матір'ю міст руських», назва «Русь» поширилася на всі землі, що опинилися під владою київських князів і на території, яку заселяли східні слов'яни. З XII ст. щодо земель Південно-Західної Русі поряд з назвою «Русь» починає використовуватися назва «Україна», яка вживалася у значенні край або окраїна.

Хоча перші відомі історикам князі Русі-України були за походженням, ймовірно, скандинавами і в їхніх дружинах було чимало варягів, це не стало вирішальним чинником у формуванні східнослов'янської державності. Її виникнення передусім спричинили внутрішні державотворчі процеси в самому слов'янському суспільстві.

? Звідкіля походить назва «Русь»? Що вона означає?

ВИСНОВКИ

Людям необхідно вивчати історію, оскільки без знання свого минулого вони не зможуть зрозуміти сучасність і спрогнозувати майбутнє. Історія України містить чимало цінного для розуміння сьогодення.

В Україні в минулому відбувалися процеси, схожі на ті, що й в інших частинах Європи та світу. Тому історію України, як і всесвітню історію, поділяють на стародавній, середньовічний, новий і новітній періоди.

Основну частину середньовічної історії України становить історія Русі-України (Київської держави) та її спадкоємців.

Довідатися про різні події минулого можна лише завдяки поєднанню інформації, отриманої з різних історичних джерел.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. На які періоди поділяють середньовічну історію України? Як вони співвідносяться із загальноєвропейськими?
2. Що вивчає середньовічна історія України?
3. Які типи історичних джерел допомагають у вивченні середньовічної історії України?
4. **Обговоріть у групах.** Чому існує велике розмаїття теорій походження назви «Русь»?
5. Як вважаєте, в чому складність у вивченні середньовічної історії України?

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
up2.pdf

§ 2. СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ — ПРЕДКИ УКРАЇНЦІВ У VI–IX СТ.

1. Слов'яни під час Великого переселення народів

Велике переселення народів спричинило значні зміни на політичній та етнічній карті Європи. Його складовою з V ст. було **Велике переселення (розселення) слов'ян**.

У той період слов'янські племена антів і склавинів зі своєї прабатьківщини у межиріччі Дніпра і Вісли рушили до Подунав'я, наблизившись до володінь Східної Римської імперії (Візантії). Кордони імперії не стали серйозною перешкодою для подальшого розселення слов'ян. На кінець VII ст. слов'яни майже повністю оволоділи і колонізували Балканський півострів.

На зламі VI–VII ст. слов'яни також активно просувалися на північ і північний схід, заселяючи землі балтських та угро-фінських племен.

Результатом Великого розселення слов'ян стало формування нових територіальних об'єднань слов'ян, що їх прийнято поділяти на східних, західних і південних.

? Коли відбувалося Велике розселення слов'ян? Які терени опанували слов'яни в результаті Великого розселення?

? Які регіони заселили слов'яни в результаті Великого переселення (розселення)?

? Як озброєні слов'янські воїни? Послугуючись знаннями з історії стародавнього світу, визначте, який бойовий стрій використовували слов'яни в бою.

Робота з історичними джерелами

**Візантієць Іоанн Ефеський про
походи слов'ян на Балкани**

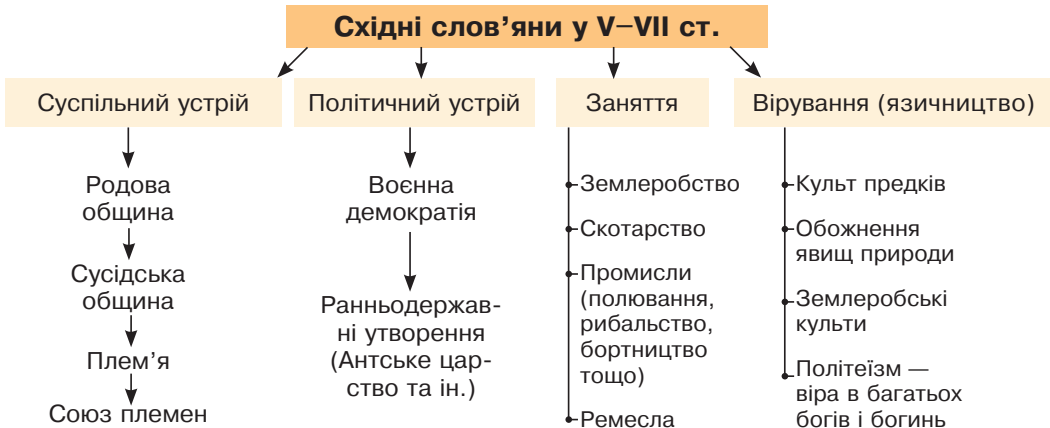
bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
up2.pdf

Словничок

Велике переселення (розселення) слов'ян — розселення слов'янських племен із їхньої прабатьківщини, розташованої між Дніпром і Віслою, на сусідні землі впродовж V–VII ст. Опанування ними просторів Центральної, Південно-Східної та Східної Європи.

Данина — натуральний або грошовий податок із підкорених племен і народів.

Східні слов'яни у V–VII ст.

2. Сусіди східних слов'ян

Східні слов'яни жили не ізольовано від інших племен. У VIII–X ст. найбільший вплив на їхній розвиток і на становлення їхньої державності справили нормани і хозари.

Нормани («північні люди») — це предки сучасних данців, шведів, норвежців. У VIII–X ст. їхні загони вміли і безстрашних воїнів — **вікінгів** — тримали у страху всю Європу, здійснюючи на своїх кораблях (**дракарах**) грабівницькі набіги на узбережжя, а іноді пливучи річками, вони навіть заходили далеко у глиб континенту. Слов'яни називали вікінгів **варягами**. У «Повісті минулих літ...» Нестора-літописця згадується, що варяги брали данину з ільменських словен і кривичів. Просуваючись у глиб слов'ян-

? Прослідкуйте по карті, якими річками, озерами, морями пролягав зображений торговельний шлях «із варягів у греки». Якою була його роль у становленні держави?

ського світу і засновуючи свої купецькі поселення — **факторії**, варяги проклали річками та озерами торговельний шлях «із варягів у греки», тобто шлях з Балтійського моря в Чорне до столиці Візантійської імперії Константинополя. Також вони проклали шлях з Балтійського до багатих міст Каспійського моря.

З півдня на слов'ян величезний вплив мав **Хозарський каганат** — одна з наймогутніших тогочасних держав. Каганат було засновано тюркськими кочовими племенами у степах між Волгою та Дніпром. Поступово їхня верхівка налагодила активні торговельні зв'язки з Візантійською імперією та Арабським халіфатом. Більша її частина прийняла іудаїзм, що сприяло тісним стосункам із єврейським купецтвом.

Каганат процвітав за рахунок торгівлі товарами, що їх перевозили Великим шовковим шляхом, і работоргівлі. За повідомленням Нестора-літописця, хозари вчиняли грабівницькі набіги на слов'ян, обклавши «даниною кров'ю» племена полян, сіверян, радимичів і в'ятичів. Ця да-

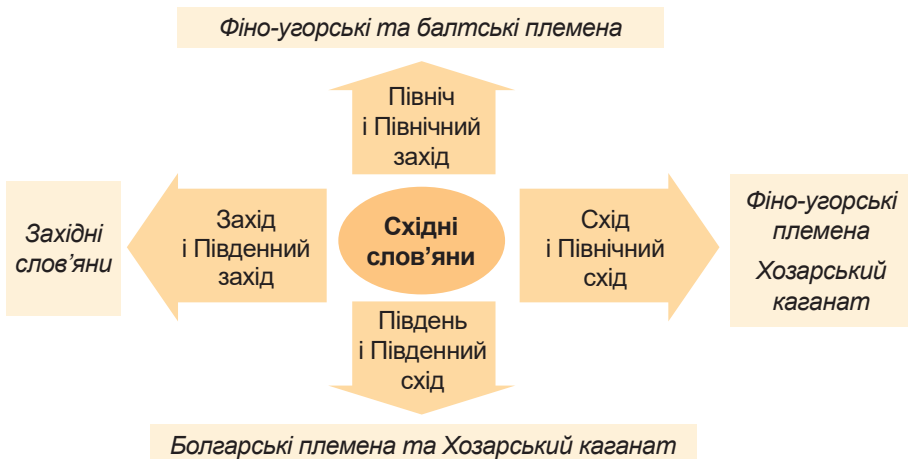

Нормани беруть данину від слов'ян. Худ. В. Васнецов

Варяги продають хозарським купцям раба. Худ. С. Іванов

? Якими товарами нормани та хозари обмінювалися зі слов'янами (у формі данини чи торгівлі)?

Східні слов'яни та їхні сусіди

нина передбачала віддавання у рабство кожної десятої дитини.

? Які племена були сусідами східних слов'ян? Які народи справили найбільший вплив на розвиток східних слов'ян?

3. Розселення племінних союзів східних слов'ян на території України. Літописні легенди про заснування Києва

У VIII ст. у східних слов'ян формуються **союзи племен**. З літопису «Повість минулих літ» відомо, що територію сучасної України заселяли сім союзів слов'янських племен — **деревляни, поляни, улличі, тиверці, сіверяни, волиняни (дуліби) та хорвати** (іноді називають білими). Саме вони вважаються предками українців. На землях, які зараз входять до складу Білорусі, жили дреговичі й полочани, Росії — кривичі, радимичі, словени й в'ятичі (не всі історики погоджуються, що вони є слов'янами).

Особливу увагу серед інших східнослов'янських союзів племен літопис приділяє полянам. Саме із них за літописною легендою походили перші київські князі-брати **Кий, Щек і Хорив**, за яких

Розселення слов'янських племен на території України

? Які союзи слов'янських племен проживали на території України?

Пам'ятник засновникам Києва

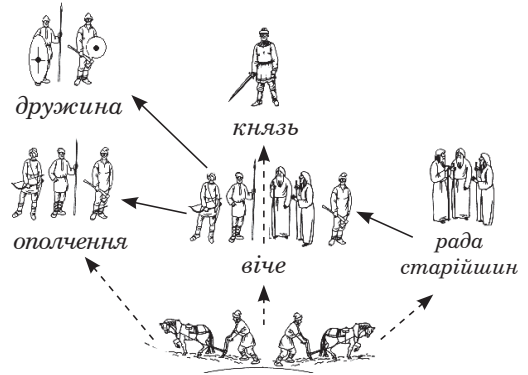
Розповідь Нестора-літописця про заснування Києва

«Поляни ж жили в ті часи окремо й володіли своїми родами... і були три брати: один мав ім'я Кий, другий — Щек і третій — Хорив, а сестра їх була Либідь. Сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, що нині зветься Щекавиця, а Хорив на третій горі, котра прозвалася по ньому Хоревицею. І збудували городок в ім'я старшого свого брата, і назвали його Київ, і був навколо міста ліс і бір великий, і ловили там звірів, і були ті мужі мудрі та тямущі, і називались вони полянами, від них поляни й до сьогодні у Києві».

? 1. Як, за повідомленням Нестора, виник Київ? 2. Які ще легенди про заснування Києва вам відомі?

почалося будівництво Києва. Це місто назвали на честь старшого з братів — Кия.

На чолі кожного союзу племен стояв **князь** (каган). Найважливіші питання суспільного життя союзу або племені обговорювалися **радою старійшин** й ухвалювалися на **народних зборах (віче)**. На той час у вічах могли брати участь лише чоловіки, здатні носити зброю. Крім племінного ополчення, князь для здійснення воєнних експедицій мав у своєму розпорядженні постійну **дружину** професійних воїнів. Такий лад називають **воєнною демократією**.

Система управління племені

? Що таке «воєнна демократія»?

4. Господарство і спосіб життя слов'ян

Основним заняттям слов'ян було землеробство. Найдавнішим способом вирощування зернових культур у лісовій зоні було **підсічно-вогневе землеробство**. Селяни спалювали повалені вітром на окремих ділянках лісу сухі дерева і таким чином готували землю під посіви. Згодом — спалювали дерева, спеціально зрубані сокирою. Нерідко перед вирубуванням лісу дерева підсікали, щоб вони швидше висихали у вертикальному стані. Тоді — валили і спалювали. Попіл був добривом, він же розпушував ґрунт. По трьох роках використання виснажену землю залишали і починали освоювати нову ділянку.

У лісостеповій зоні слов'яни селилися переважно на берегах річок, де були гарні луки і добрі ґрунти для обробітки. Використовували тут **перелогову систему обробітки ґрунтів**. Поле оброблялося і засівалося до того часу, поки воно давало добрі врожаї. Коли ж врожайність падала, ділянка залишалася для «відпочинку», а використовувалася інша. У той час вільних земель було багато, тож слов'яни завжди мали добрі врожаї. Вирощували жито, овес, пшеницю, просо та ячмінь. Археологічні знахідки засвідчують, що слов'яни користувалися досить добрими знаряддями праці, зокрема, в них уже були залізний серп, мотики, кістяні й дерев'яні сохи з металевими наконечниками.

Слов'яни також розводили велику рогату худобу, коней, свиней, **полювали** на хутрових звірів; хутра були цінним товаром і виконували функцію грошей. А ще наші предки займалися різноманітними **промислами**: рибальством, бортництвом (примітивним бджолярством), у лісах збирали гриби та ягоди.

Слов'яни мали **розвинене ремесло**. Поширеними були ковальство, залізоробне ремесло, гончарство, прядіння, чинбарство (обробка шкіри) і ткацтво.

Свої **житла** слов'яни споруджували в основному з дерева, заглиблювали їх наполовину в землю. Такі будинки були більш надійними й теплими. Посередині житла розташовувалися печі — для обігрівання і приготування їжі. Печі були без димарів, палили «по-чорному», дим виходив крізь отвори у даху. Печі у житлах відрізняють слов'янські поселення від їхніх північних сусідів — угро-фінів і південних степових кочовиків. У тих посеред житла було відкрите вогнище, над яким підвішували казан. Недалеко від будинку обов'язково споруджувалася ямльох, де слов'яни зберігали зерно та інші продукти.

Слов'яни жили **первісною сусідською общиною**. Існували великі **патріархальні сім'ї**, в яких жили родичі декількох поколінь. Вони вели спільне господарство, володіли окремими господарськими будівлями, житлами, навіть невеликими поселеннями. Общини об'єднувалися у плем'я, племена — в союзи племен.

? Що було основою господарського життя слов'ян?

5. Вірування слов'ян

Релігійні вірування слов'ян прийнято називати **язичництвом**. Язичництво було не тільки релігією, а й системою світобачення.

Найдавніші писемні повідомлення про вірування слов'ян належать візантійському історичному писарю VI ст. Прокопію Кесарійському. Він писав, що слов'яни вважають «володарем усього» одного з богів — творця блискавок (Перуна). Йому приносять у жертву биків та інших тварин. Слов'яни поклоняються також рікам, німфам (в античній міфології — духи природи (джерел, гір й ін.) та іншим божествам, складають їм жертви і під час жертвоприношень ворожать. Отже, слов'яни, окрім вищих богів, які уособлювали сили природи (сонце, грім, бли-

1–2 рік — підсікання, спалення

3–4 роки — активне використання

5 рік — закинута ділянка

? Складіть розповідь за малюнками: «Етапи підсічно-вогневого землеробства»

Язичницьке капище слов'ян. Худ. М. Реріх

Збручанський ідол. Краківський музей (Польща)

скавку, дощ, вітер та ін.), поклонялись і духам. Крім Перуна, до нас дійшли такі назви слов'янських богів: Сварог, Велес, Даждбог, Стрибог, Род, Макош та ін. Місця поклоніння богам називаються *капищами*, де встановлювались ідоли певних богів. (До наших днів зберігся Збручанський ідол).

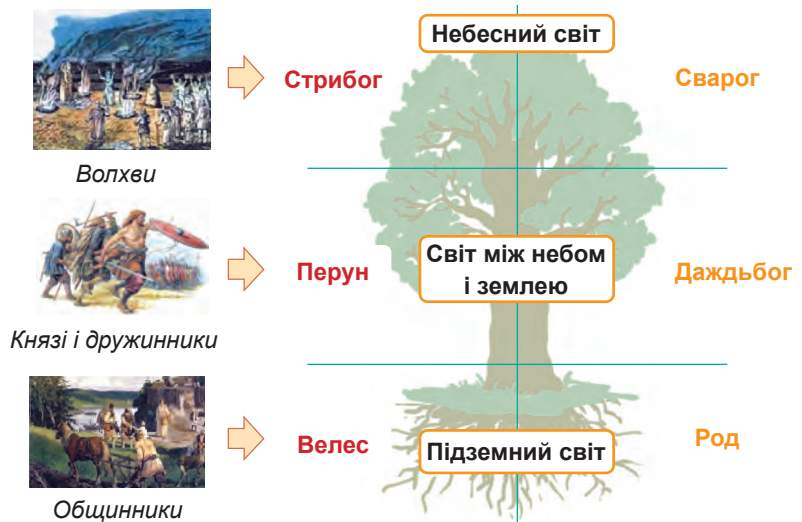
Слов'янський пантеон богів відповідав і соціальній структурі суспільства. Кожна соціальна група поклонялася своїм богам. Слов'янське язичництво мало багато спільного з віруваннями інших

індоєвропейських народів. Слов'яни мали і свій поховальний обряд, в основу якого було покладено віру в потойбічне життя. Померлих спалювали і ховали у спеціальних ямах. У могили клали речі померлого, знаряддя праці, посуд, їжу, інколи зброю.

Велике розселення слов'ян призвело до кризи язичницької релігії та світобачення, які вже не відповідали змінам, що відбулися у слов'янському суспільстві та навколишньому світі.

Які основні боги слов'янського пантеону?

Пантеон основних богів слов'янських племен

ВИСНОВКИ

Унаслідок розселення слов'ян у VI–VII ст. на великій території Східної Європи сформувалися три групи слов'янських племен: східна, західна і південна.

Східнослов'янські союзи племен деревлян, полян, уличів, тиверців, сіверян, волинян (дулібів) та білих хорватів, що заселяли територію сучасної України, вважаються предками українців.

Оснoву господарства слов'ян становили землеробство і промисли. Розвиненими були скотарство і ремесло.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. **Обговоріть у групах.** Які результати Великого розселення слов'ян? Чому слов'янам вдалося опанувати значні терени Центрально-Східної Європи?
2. Як вплинув на розвиток слов'ян торговельний шлях «із варягів у греки»?
3. Які союзи племен сформувалися на території України? На землях якого союзу племен виник Київ?
4. Які основні заняття слов'ян? Складіть розповідь про життя слов'янського городища.
5. **Робота в парах.** За додатковими джерелами визначте особливості вірувань слов'ян.
6. Пригадайте матеріал з історії середніх віків і порівняйте життя германців часів Великого переселення народів і слов'ян за часів Великого розселення слов'ян. Відповідь оформіть таблицею.

§ 3. ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ РУСІ-УКРАЇНИ

1. Перші державні утворення

У VIII–IX ст. у східних слов'ян набирають сил державотворчі процеси. Внаслідок об'єднання окремих союзів племен виникають нові утворення — **племінні княжіння**. Кожне з них мало власну територію. Сучасна наука вважає, що ці об'єднання мали елементи державності.

За свідченням арабських авторів, на східнослов'янських землях існували три об'єднання: **Куявія** (землі полян із Києвом), **Славія** (землі ільменських словенів) і **Артанія** (історики не можуть визначити, де вона була розташована).

Вважається, що племінне княжіння полян у Середньому Подніпров'ї, відоме арабам як Куявія, стало осередком, довкола якого розбудовувалася східнослов'янська державність.

? Які перші державні утворення виникли на теренах східних слов'ян?

? Розгляньте фрагмент картини В. Тихоновського «Похід на Константинополь» і складіть розповідь про похід князя Аскольда на Константинополь.

3. Утворення Русі-України. Утвердження династії Рюриковичів

Коли в Середньому Подніпров'ї завершувалося становлення Київського князівства, у Славії, за свідченням Нестора-літописця, у 862 р. ільменські словени і кривичі запросили варязького вождя **Рюрика** з родиною та дружиною княжити і володіти ними. Рюрик правив у Славії з 870 по 879 рік. Після його смерті залишився його малолітній син Ігор, яким опікувався, тобто став регентом, воєвода Олег. У **882 р.**, зібравши велике військо, Олег вирушив у похід на Київ. Існує думка, що його запросила туди місцева знать, невдоволена розпочатою князем Аскольдом християнізацією. За літописною оповіддю Олег разом з дружиною прибув до Києва під виглядом купців, що пливають до Константинополя. За давньою традицією, приставши до берега, вони запропонували показати свої товари правителям Києва. Коли до них вийшли Аскольд і Дір, варяги вбили їх. Після цього Олег захопив владу в Києві.

Убивство Аскольда та утвердження Олега в Києві. Мініатюра з літопису

Аскольдова могила (Київ, сучасний вигляд)

Візантійський імператор Константин VII Багрянородний про здійснення полюддя

«Коли настає листопад, одразу ж їхні князі виходять з усіма росами з Києва і вирушають у полюддя, що йменується кружлянням, а саме — у Славинії (союзи племен) деревлян, кривичів, сіверян та інших слов'ян, що є данниками росів. Годуючись там протягом усієї зими, вони, починаючи з квітня, коли розтане крига на річці Дніпро, знову повертаються до Києва. Зібравши данину, варяги плівли до Константинополя продавати зібране».

? На підставі документа і картосхеми (с. 21) поясніть, чому збирання данини називали «кружлянням».

? Коли утворилась Русь-Україна? Хто був її першим князем?

Унаслідок цих подій династія **Києвичів** припинила своє існування, утвердилася нова — **Рюриковичів**. Відбулося об'єднання східнослов'янських племен півночі й півдня, розпочалося перетворення Київського князівства на об'єднану державу — **Русь-Україну**. Своім столярним градом, «матір'ю містам руським» Олег оголосив Київ.

? Чим зумовлена зміна династії на Русі?

4. Правління Олега

Князь Олег (? – бл. 912), імовірно, правив у 882–912 рр. У літописах його називають як повновладним київським князем, так і лише воєводою Ігоря. Послідовно та наполегливо він підкорював східнослов'янські племенні союзи, розширюючи межі Русі-України. За повідомленням літописця, у 885 р. Олег обклав даниною полян, деревлян, сіверян та радимичів, а з тиверцями та уличами продовжував воювати. При цьому сіверян і радимичів він звільнив перед тим від сплати данини хозарам.

Князь Олег правив Руссю за допомогою варязької дружини, яка виконувала доручення князя, чинила суд на місцях і збирала **данину**. Варяги збирали данину в найпримітивнішій і насильницькій формі — **полюддя**.

? Які особливості правління князя Олега?

5. Походи князя Олега

Князь Олег здійснював походи. Найбільш важливими для подальшого розвитку Русі були військові експедиції на Візантію в **907** та **911 рр.** Необхідність здійснення цих походів обумовлювалася тим, що Константинополь був для київських правителів головним центром збуту зібраної з підкорених племен данини. А для цього необхідно було домогтися вигідних умов для таких операцій.

Розповідаючи про похід Олега на Константинополь (або Царгород, як

? Розгляньте малюнок і складіть розповідь про збирання князем данини з підвладних племен.

Похід Олега на Константинополь у 907 р. Мініатюра з літопису

*Прощання князя Олега з конем.
Худ. В. Васнецов*

*Олег прибиває свій щит на воротах
Константинополя.
Худ. М. Бодаревський*

його називали русичі), Нестор-літописець стверджує, що в ньому брали участь 80 тис. воїнів на двох тисячах човнів. Діставшись околиць Константинополя, Олег наказав прикріпити до лодій колеса. Коли повіяв погожий вітер, човни суходолом рушили до мурів міста з того боку, де їх ніхто не чекав. Приголомшені такою воєнною хитрістю русичів, візантійці запропонували їм укласти мирну угоду, згідно з якою Візантія мала гарантувати руським купцям сприятливі умови для торгівлі, віддавала викуп, обіцяла сплачувати щорічну данину Києву та іншим руським містам. На знак перемоги, як стверджує легенда, Олег прибив свій щит на воротах Константинополя.

У 911 р. Олег знову рушив на Царгород, оскільки візантійці порушували попередні домовленості.

Також Олег здійснював походи на узбережжя Каспійського моря, грабуючи багаті каравани купців.

Обставини смерті Олега остаточно не з'ясовані. За однією з версій, яка вказується в літописі, він помер від укусу гадюки, за іншою — загинув у поході на Каспій, а ще за іншою — помер на батьківщині.

? Які результати походів князя Олега на Константинополь?

ВИСНОВКИ

У VIII–IX ст. в результаті розгортання об'єднавчих процесів у східних слов'ян з'являються племінні князівства.

За правління Аскольда Київське князівство досягло розквіту і міжнародного визнання, перетворилося на осередок, навколо якого наприкінці IX ст. сформувалася єдина східнослов'янська державність.

Князь Олег об'єднав Північну Русь із Південною в єдину державу, здійснював збирання східнослов'янських земель навколо Києва.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Як було утворено Русь-Україну?
2. Як перші князі здійснювали свою владу? Що таке полуддя?
3. Про які легенди щодо правління князя Олега ви дізналися? Що вам здається у них фантастичним?
4. **Обговоріть у групах.** Як і чому 882 р. у Києві відбулась зміна династії?
5. Що штовхало київських князів до походів на Константинополь?
6. Використайте додаткові джерела і визначте роль князя Олега в історії становлення держави Русі-України.

§ 4. КНЯЗЮВАННЯ ІГОРЯ ТА ОЛЬГИ

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
up4.pdf

1. Правління князя Ігоря

Наступником Олега на київському престолі став син Рюрика — Ігор. **Князь Ігор** (? — 945) продовжував справу свого попередника, згуртовуючи східних слов'ян у єдину державу. Розпочав своє правління боротьбою з деревлянами та уличами, які вийшли з покори Києву. Ігор наклав на них значно більшу данину, ніж раніше. У відповідь уличі залишили Середнє Подніпров'я і переселилися в межиріччя Дністра і Південного Бугу.

Використання «грецького вогню». Мініатюра з візантійської хроніки

У 915 р. біля кордонів Київської держави вперше з'явилися нові тюркомовні кочовики — **печеніги**. Ігорю вдалося укласти з ними союз і здійснити спільний похід на болгар. Але вже 920 р. цей союз було розірвано і розгорілось протистояння, яке вдалося вгамувати в 936 р.

Присяга Ігоря перед Перуном

Ігор, як і його попередники, здійснював походи на Візантію. У **941 р.** він організував великий морський похід. Проте він завершився поразкою: візантійці спалили флот русичів «грецьким вогнем». Розгніваний князь із залишками свого війська вчинив погром прибережним містам.

По трьох роках, зібравши ще більші сили, Ігор повторив похід, але цього разу битися не довелося. Візантійці відкупи-

? Чому похід Ігоря 941 р. завершився невдало?

Словничок

«Грецький вогонь» — таємна зброя візантійців. Це була палаюча суміш, яку під тиском викидали з бронзових труб або наливали в мушлі й кидали їх із катапульт на ворожі судна. Склад цієї суміші настільки ретельно приховувався, що всі її складники дотепер не відомі. Імовірно, вона містила смолу, сірку, селітру і нафту. «Грецький вогонь» не можна було загасити, він горів навіть на воді.

лися даниною та уклали нову угоду, яка підтверджувала права руських купців на ринках Візантії. Хоча умови угоди були дещо гіршими, ніж з Олегом.

У 944 р. Ігор також здійснив похід на Закавказзя, де розорив і пограбував міста Дербент, Шарван і Бердаа (згодом не змогло відродитися) та з великою здобиччю повернувся додому.

Утримання чималої дружини і здійснення далеких походів потребували значних ресурсів. Щоб збільшити свій дохід, Ігор спробував, всупереч традиції, зібрати данину з деревлян двічі. Це викликало опір. Очолювані князем Малом деревляни восени **945 р.** розгромили дружину Ігоря і вбили самого князя. *«Якщо внадиться вовк до овець, — пояснювали вони свій учинок, — то виносить по одній усе стадо, якщо не вб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, то він усіх нас погубить».*

? Що призвело до загибелі князя Ігоря?

2. Помста княгині Ольги

Після загибелі князя Ігоря правителем мав стати його син Святослав, та оскільки той був іще хлопчиком, до його змушніння київський престол (до 964 р.) посідала дружина Ігоря Ольга. **Княгиню Ольгу** (бл. 910–969) літописець називав *«мудрішою за всіх людей»*, характеризував як вродливу, розумну, енергійну жінку, а водночас — як далекоглядну, холоднокровну та досить жорстоку правительку.

Першочерговим своїм завданням Ольга вважала придушення деревлянського повстання і помсту вбивцям свого чоловіка. У ті часи кровна помста була неписаним законом. Подані в літописі чотири помсти княгині Ольги вбивцям свого чоловіка фактично спричинили знищення деревлянського князіння.

? Яку мету мала помста Ольги? Чому Ольга так жорстоко помстилася деревлянам?

Княгиня Ольга зустрічає тіло князя Ігоря. Худ. В. Суриков, ескіз

3. Реформи княгині Ольги

Загибель Ігоря гостро поставила питання реформи системи державного управління на Русі та, зокрема, порядку стягування данини.

Ольга впорядкувала полюддя. Було окреслено землі, з яких через певні проміжки часу стягувалася визначена данина. За княжою скарбницею було закріплено «ловища» — землі, багаті на хутрового звіра, що забезпечувало її постійним прибутком. Установлювалися «уроки» та «оброки», які повинні були виконувати підлегли в розмірах, що не позбавляли їх засобів до існування. Запровадженням «установів» було, ймовірно, впорядковано адміністративні й судові дії на місцях княжих дружинників. Улаштувалися також «становища» і княжі «погости» — місця зберігання данини та осередки центральної влади.

За князювання Ольги у Києві з'явилася нова князівська резиденція — Ольжин двір із «теремом кам'яним». Археологічні розкопки свідчать, що це був, ймовірно, двоповерховий, укритий червоним шифером кам'яний палац, прикрашений мармуром і декоративною керамікою.

? Які реформи провела княгиня Ольга?

Словничок

Реформи — перетворення, зміни, нововведення в якій-небудь сфері суспільного життя.

4. Зовнішньополітична діяльність княгині Ольги

Княгиня Ольга, на відміну від своїх попередників, у зовнішній політиці віддавала перевагу дипломатії, а не війні.

У 946 р. (за іншими даними — 957 р.) Ольга відвідала Константинополь. Княгиня, ймовірно, прагнула відновити давні привілеї для руських купців і сплату візантійцями данини Києву.

Княгиня Ольга
із сином Святославом

Купальня княгині Ольги
на р. Кам'янка (м. Коростень,
Житомирська область)

Хрещення Ольги. Мініатюра з літопису

За повідомленням літописця, у Константинополі було досягнуто домовленості, що у разі необхідності руські дружини служитимуть імператорові, а Візантія здійснюватиме щорічну плату на користь Русі. На виконання угоди Ольга надсилає руських воїнів, допомагала Візантії у війні з арабами, норманами і болгарами.

Важливим кроком у налагодженні відносин з Візантією стало **хрещення княгині**. Проте княгиня не наважилась хрестити Русь.

Взаємини з Візантією не були такими райдужними, як пише літописець. Щоб збалансувати відносини, Ольга у 959 р. надіслала своїх послів до імператора Священної Римської імперії Оттона I — наймогутнішого правителя тогочасної Європи з проханням надати єпископа для хрещення Русі. Цей акт був скоріше засобом тиску на Візантію, ніж справжнім прагненням. Тому місія на чолі з ченцем Адальбертом, що діяла на Русі протягом 961–962 рр., не мала успіху. А протидія служителів язичницьких культів та загроза фізичної розправи змусили німецьких ченців рятуватися втечею.

Купіль для хрещення в соборі Св. Софії у Константинополі

ВИСНОВКИ

Князь Ігор намагався зміцнювати владу Києва над східнослов'янськими князіннями силою. Але це призвело до його загибелі. Для подальшого розвитку держави виникла потреба впорядкувати питання щодо розмірів і порядку збирання данини.

Внутрішньополітичні заходи княгині Ольги сприяли тіснішому об'єднанню колишніх окремих східнослов'янських племінних володінь у єдиний державний організм. У зовнішньополітичній діяльності княгиня Ольга визначила нові підходи, надаючи перевагу мирним засобам над воєнними.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Які кочові племена з'явилися на кордоні Русі за правління князя Ігоря?
2. Що призвело до конфлікту князя Ігоря з деревлянами?
3. Яку мету ставила собі княгиня Ольга, здійснюючи реформи?
4. **Обговоріть у групах.** Коли відбувся перший в історії дипломатичний візит до Константинополя очільника Київської держави? Який результат цієї місії?
5. За допомогою додаткових джерел підготуйте історичний портрет князя Ігоря або княгині Ольги.

§ 5. КНЯЗЮВАННЯ СВЯТОСЛАВА

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
up5.pdf

1. Князь Святослав

Святослав (бл. 931–972), син Ігоря та Ольги, перейняв владу в матері десь у 964 р., коли йому було за 30 років.

Князь Святослав уславився як відважний воїн і талановитий полководець. Він здійснив декілька походів із метою зміцнення Русі-України та змусив сусідні держави зважати на її інтереси. Дії Святослава відповідали духові епохи, коли середньовічні правителі силою зброї формували території своїх держав.

На відміну від Ольги, Святослав був язичником. Намовляння матері охреститися категорично відкидав, пояснюючи це тим, що з цього буде сміятися вся князівська дружина.

Перебуваючи у постійних походах, він зміцнював княжу владу і продовжив адміністративні реформи, започатковані Ольгою, зі зменшення впливу **родової знаті**.

? Чим найбільш уславився князь Святослав?

2. Похід проти Хозарського каганату

Першочерговим своїм завданням Святослав уважав усунення хозарської загрози. **У 964–966 рр. він здійснив вдалий похід проти Хозарського каганату.**

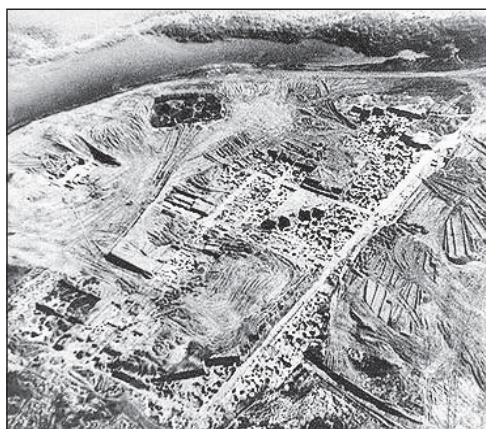
Святослав спершу підкорив племінний союз в'ятичів, які мешкали на річці Ока і сплачували данину хозарам. Також звільнив від хозарської залежності й примусив сплачувати данину Києву неслов'янські племена мерю, мурому, мещери, черемисів, мордву, бургасів і волзьких булгар. Після цього війська князя спустилися Волгою до її гирла і, завдавши поразки хозарам, оволоділи їхньою столицею містом Ітіль. Далі, рушивши на Північний Кавказ, Святослав також підкорив та обклав даниною племена

Знак князя Святослава

*Князь Святослав
(реконструкція портрета за словесним описом у літописах)*

Руїни Саркела. Фотознімок розкопок з літака у 1930 р.

аланів, або ясів (предків осетинів), і адигів, або касогів (предків адигейців і черкесів), приєднав місто Таматарха на Таманському півострові (одержало нову назву — Тмутарокань) і хозарську фортецю Саркел (одержала назву Біла Вежа).

Головним результатом боротьби Святослава з хозарами в 964–966 рр. було послаблення і занепад Хозарського каганату. Це сприяло ліквідації хозарської загрози для Київської держави та водночас відкрило шлях до її кордонів новим кочовикам зі сходу, насамперед печенігам.

? Чому, на вашу думку, Святославу вдалося перемогти Хозарський каганат?

3. Балканські походи

Використати військову потугу і талант Святослава вирішили візантійці, звернувшись до нього по допомогу в приборканні болгар. У **968 р.** князь із 60-тисячним військом вирушив у свій перший Балканський похід до Болгарії. Дорогою він підкорив своїй владі слов'янські племена уличів і тиверців. Під Доростолом розбив сильне болгарське військо, захопив 80 міст і сів, князюючи тут, у місті Переяславці. Та утвердженню на Дунаї завадили печеніги.

У 968 р. їх орда взяла в облогу Київ. Святослав спішно повернувся додому й відігнав печенігів від свого столярного граду.

Похід князя Святослава проти Хозарського каганату

Візантійський історик Лев Діакон, який сам бачив Святослава, про зовнішність князя:

«На вигляд він був таким: середній на зріст, ні надто високий, ні надто малий, із густими бровами, із блакитними очима, з рівним носом, із голоною головою і густим довгим волоссям, що висіло на верхній губі. Голова в нього була зовсім гола, і лише на одному її боці висіло пасмо волосся, що означало знатність роду, і шия товста, плечі широкі, й увесь стан досить стрункий. Він виглядав похмурым і суворим. В одному вусі висіла в нього золота сережка, прикрашена двома перлинами з рубіном, уставленим між ними. Одяг на ньому був білим, який нічим, окрім чистоти, не відрізнявся від одягу інших».

Дружинники

? Опишіть озброєння руських дружинників. Які види зброї вони використовували?

Щоб зміцнити князівську владу на час своєї відсутності, Святослав залишив своїм намісником у Києві старшого сина Ярополка, у деревлянській землі — Олега, а правити Новгородом послав Володимира.

У **969 р.** Святослав вирушив у другий та останній похід до Болгарії. Цей похід не мав таких успіхів, як попередній. Після важких переходів і запеклих боїв у **971 р.** сили візантійців, які значно переважали, обложили Святослава з його військом у болгарському місті **Доростол** (тепер Сілістра). Але візантійці не спромоглися здобути місто. Русичі неодноразово виходили з Доростола та біля його мурів билися з ворогом. Тож візантійцям довелося погодитися на укладення мирної угоди зі Святославом. За її умовами візантійці випускали військо князя з Доростола зі зброєю і навіть забезпечували його харчами на зворотний шлях. Проте Святославу довелося дати зобов'язання стати союзником візантійців і не претендувати на візантійські володіння в Криму та на Дунаї.

Уклавши мир із візантійцями, князь вирушив на Русь. Навесні 972 р., по дорозі до Києва, біля дніпровських порогів він з дружиною потрапив у засідку, влаштовану печенізьким ханом Курею. Святослав загинув у бою. За переказами, хан наказав зробити з його черепа чашу, окувавши золотом. На ній начебто був напис: *«Чужого бажуючи, своє втратив»*. За іншою версією — до загибелі князя доклали руку кияни, які боялися повернення розгніваного володаря.

? Чим найбільш уславився князь Святослав? Якою була мета Балканських походів князя Святослава?

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
up5.pdf

Робота з історичними джерелами

«Повість минулих літ» про князя Святослава і його боротьбу з хозарами

ВИСНОВКИ

У своїй державотворчій діяльності князь Святослав надавав перевагу активній зовнішній політиці, яка мала переважно завойовницьку спрямованість. Талант полководця не завжди доповнювався політичною далекоглядністю. Численні війни Святослава виснажили Русь; було втрачено дипломатичні зв'язки з провідними християнськими державами, налагоджені Ольгою.

Зі смертю Святослава в історії Київської держави завершилася доба далеких воєнних походів. Наступники князя-воїна зосередилися на освоєнні раніше завойованих земель і розбудові держави.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Назвіть племена й народи, що їх підкорив князь Святослав і примусив сплачувати данину.
2. Який наслідок для Русі мало знищення князем Святославом Хозарського каганату?
3. **Обговоріть у групах.** Чому Балканські походи Святослава не мали успіху?
4. Український історик Михайло Грушевський називав князя Святослава «давньоруським спартанцем» і «першим запорожцем на київському столі». Поясніть, як ви розумієте наведені характеристики.
5. Висловіть припущення. Чому Святослав не відмовився від язичницької віри і не прийняв християнства, як пропонувала його мати княгиня Ольга?
6. За допомогою додаткових джерел складіть розповідь про зустріч князя Святослава з імператором Цимісієм.

Практичне заняття №1 «Князь Святослав та його походи»

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
uPZ1.pdf

**Запитання та завдання для узагальнення за розділом
«Виникнення та становлення Русі-України»**

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
uUJ1.pdf

**Тестові завдання до розділу
«Виникнення та становлення Русі-України»**

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
uTZ1.pdf

**Плани-схеми для самостійної роботи
з підручником і додатковими джерелами**

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
uplan.pdf

РОЗДІЛ 2

Русь-Україна наприкінці X – у першій половині XI ст.

§ 6. КНЯЗЮВАННЯ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО

bohdan-books.com
upload/data_files/
tmp_catalog/
up6.pdf

1. Початок правління князя Володимира. Внутрішньополітичні перетворення

Князь Володимир (?–1015) увійшов в історію як видатний політик, адміністратор і реформатор. Найголовнішою заслугою князя Володимира вважається запровадження на Русі християнства. За це й отримав прізвисько **Великий**.

Він став єдиновладним правителем Русі у **980 р.** після запеклої боротьби зі своїми братами. Володимир розпочав своє князювання з того, що відправив варягів, які допомогли йому здобути владу, до Константинополя служити візантійському імператору, а своїх дружинників посадив намісниками в багатьох містах Русі.

Він продовжував політику розширення своїх володінь. У 981 р. Володимир підкорив **Червенські міста** (Волинь, Червень, Белз і Перемишль). До Русі було приєднано землі в басейні Західного Бугу. Незабаром тут збудували фортецю Берестя, а на Волині заснували нове місто Володимир. Це спричинило суперництво з Польщею. Упродовж 981–982 рр. князь двічі приборкував в'ятичів, а пізніше — радимичів та хорватів.

Щоб остаточно підкорити ці землі, близько 988 р. Володимир здійснив **адміністративну реформу**. Князь позбавив влади місцеву знать і посадив у княжіннях намісниками своїх десятюх синів.

Князь провів також **судову реформу**, запровадивши «Устав земляний» — нове зведення норм усного звичаєвого права, що базувалося на давніх звичаях і традиціях східних слов'ян.

Майже безперервна боротьба Володимира з печенігами, які чинили напади на Русь, обумовила необхідність здійснення **воєнної реформи**. Замість найманців-варягів князю стали служити «мужі кращі» зі східнослов'янських союзів племен, а південні кордони було зміцнено величезною за розмірами системою укріплень, відомою як **«Змієві вали»**. (Деякі історики вважають, що вони були зведені значно раніше, а князь їх лише зміцнив).

Багато уваги Володимир приділяв розбудові Києва, звівши нову міську фортецю **«міста Володимира»** площею близько 10 га. Центральну частину міста, або Гору, оточили високі земляні вали з дерев'яними вежами. До нього прилягали укріплені передмістя, найбільшим із яких був **Поділ** — торгово-ремісничча частина міста.

На початку свого правління Володимир здійснив першу **релігійну реформу**. Він спробував реформувати язичництво, проголосивши Перуна верховним богом країни. Проте оновлене язичництво не відповідало новим взаєминам у суспільстві. До того ж у тогочасному християнському світі східних слов'ян часто називали принизливим прізвиськом «варвари». Ймовірно, усе це спонукало князя Володимира охрестити Русь-Україну.

? Які реформи здійснив князь Володимир?

Внутрішня будова «Змієвих валів» та укріплень міст (реконструкція)

Богатирі. Худ. В. Васнецов

Язичницьке капище у Києві (сучасний вигляд)

2. Запровадження князем Володимиром християнства на Русі

Вирішивши охрестити населення держави, Володимир зупинив свій вибір на християнстві візантійського зразка. Здійсненню задумів посприяв збіг обставин. Візантійський імператор Василій II звернувся до Володимира з проханням про військову допомогу для придушення бунту. Київський князь погодився — за умови, що сестра імператора Анна стане його дружиною. Василій II прийняв таку пропозицію, хоча потім відмовився віддати свою сестру за Володимира. Щоб примусити імператора виконати обіцянку, князь Володимир у 988 р. захопив місто Херсонес (Корсунь) — оплот візантійського панування на Кримському півострові. Василій II був змушений виконати умови угоди, але зобов'язав Володимира перед шлюбом з Анною охреститися, оскільки християнка не може стати дружиною язичника. Князь пристав на це.

Після охрещення візантійськими священниками в Херсонесі, Володимир узяв шлюб з Анною. Повернувшись до Києва, Володимир організував хрещення населення своєї столиці.

988 р. вважається роком хрещення Русі. Згодом почали здійснювати хрещення населення інших земель Київської держави. Іноді доводилося застосовувати силу. Так, воєвода Путятя хрестив Новгород «вогнем і мечем».

За наказом князя Володимира у Києві впродовж 989–996 рр. було збудовано церкву Богородиці. Це був перший на Русі кам'яний храм, споруджений руськими та візантійськими майстрами. На утримання церкви князь віддавав десяту частину власних прибутків, тому її назвали Десятинною. Десятина стала першим постійним податком на Русі.

Фрагмент діорами «Взяття Корсуня князем Володимиром». Художники І. Петров, Р. Сердюк

Володимир ставить ідолів.
Мініатюра з літопису

Однак населення неохоче відмовлялося від віри батьків і дідів, тому християнізація Русі-України розтяглася на кілька століть.

Християнство сприяло руйнації залишків родових відносин у східних слов'ян, зміцненню князівської влади, визнанню її права на панування.

Прийняття християнства долучило Русь-Україну до кола цивілізованих держав свого часу.

Християнство стало підґрунтям формування якісно нових підвалів у культурі, на яких розвивалися писемність, освіта, література, мистецтво тощо.

Аби світ дізнався, що Русь-Україна стала новою християнською державою, Володимир розпочав карбування власних золотих і срібних монет. На цих «златниках» і «срібниках» було зображено князя Володимира з атрибу-

*Хрещення князя Володимира.
Худ. М. Врубель*

*Скинення Перуна.
Худ. М. Макаров*

*Хрещення киян.
Худ. С. Іванов*

*Заснування Десятинної церкви.
Худ. В. Верещагін*

Робота з історичними джерелами

Розповідь Нестора-літописця в «Повісті минулих літ» про хрещення киян

bohdan-books.com/upload/data_files/tmp_catalog/up6.pdf

«Златник» і «срібник» князя Володимира (лицьовий бік)

? Розгляньте картини і складіть розповідь про процес християнізації Русі за Володимира Великого.

тами влади (у короні, сидячи на троні) та з хрестом у руці. На зворотному боці монет карбували «тризуб» — герб князя.

? Якими були наслідки прийняття християнства?

3. Зовнішня політика князя Володимира

У відносинах із сусідніми державами Володимир використовував як військову силу, так і дипломатію.

Князь відвоював у Польщі загарбані нею Червенські міста.

Київ за князювання Володимира підтримував зв'язки із Заходом. Двічі відвідували київського князя (у 988 та 991 рр.) послы Папи Римського. А 994 р. і 1000 р. споряджалися посольства Володимира до Рима. Підтримувалися відносини зі Священною Римською імперією.

Для протидії воєнним походам печенігів князь уклав мир із болгарами.

У своїх відносинах із Візантією Володимир прагнув налагодити добросусідські взаємини і ставлення до русичів як до рівних.

Володимир добре розумів важливість традиційної для того часу практики «шлюбної» дипломатії та активно її застосовував для підтримання стабільних відносин з іншими країнами. Син Святополк був одружений із донькою польського короля Болеслава Хороброго, Ярослав став зятем шведського короля Олафа. Одна дочка Премислава вийшла заміж за угорського короля Владислава Лисого, а друга — за чеського короля Болеслава Рудого.

? З якими державами Володимир підтримував зв'язки?

Знак князя Володимира (тризуб) на цеглині Десятинної церкви

ВИСНОВКИ

Князь Володимир увійшов в історію як енергійний реформатор, діяльність якого сприяла розбудові та зміцненню країни. Свідченням визнання його заслуг на Русі стало звеличення князя народом у билинах як «Володимира Красне Сонечко» і прилучення його Православною церквою до лику святих.

Територія Київської держави на кінець князювання Володимира в цілому відповідала межам розселення східних слов'ян і за площею була найбільшою в Європі.

Запровадження Володимиром християнства як державної релігії Русі визначило її подальший розвиток. Це дало змогу ввійти до кола християнських держав і налагодити відносини з ними.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Які внутрішньополітичні перетворення здійснив князь Володимир? Чи сприяли вони зміцненню Русі-України?
2. Розкрийте передумови та історичне значення запровадження християнства як державної релігії Русі-України.
3. **Обговоріть у групах.** Чому хрещення було прийнято саме з Візантії?
4. Частина істориків називає Русь-Україну імперією. Наведіть аргументи «за» і «проти».
5. Що таке «шлюбна» дипломатія?
6. Висловіть припущення, чому князь Володимир отримав прізвисько Великий.

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
up7.pdf

§ 7. РУСЬ-УКРАЇНА ЗА ПРАВЛІННЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

1. Прихід до влади

Як і Володимир, Ярослав доступився до влади в результаті міжусобної боротьби з братами. Поштовхом до боротьби стала раптова смерть Володимира, який збирався в похід проти Ярослава, що відмовлявся надсилати до Києва данину (2000 гривень), зібрану в Новгороді. Відсутність усталеної системи престолонаслідування дало змогу владі в Києві захопити **Святополку**.

Першими жертвами боротьби стали улюблені сини Володимира **Борис** і **Гліб**. Вони були проголошені Церквою першими святими на Русі, які загинули за християнську віру. Згодом загинув **Святослав**.

Літописець стверджує, що братів було вбито за наказом Святополка, який отримав прізвисько **Окаянний**. Проти вбивці своїх братів виступив **Ярослав**, якого підтримували новгородці й варяги (Святополка — печеніги і поляки).

Позбувшись Святополка 1019 р., Ярослав зіткнувся у боротьбі за владу зі ще одним братом **Мстиславом**. Унаслідок Лиственської битви, яка відбулася **1024 р.** між Ярославом і Мстиславом біля Чернігова, брати домовилися поділити

Русь-Україна за часів Ярослава Мудрого

територію Південної Русі навпіл по Дніпру і правити разом. Київ із Правобережжям залишився за Ярославом, а Чернігів із Лівобережжям — за Мстиславом. Відтоді брати жили в злагоді. Після смерті Мстислава **1036 р.** Ярослав правив одноосібно і став, за словами літописця, «самовладцем Руської землі».

? Як і коли Ярослав став одноосібним правителем Русі?

2. Внутрішньополітична діяльність князя

Правління князя **Ярослава** (978 (?)–1054), названого пізніше **Мудрим**, було періодом найвищого піднесення Русі-України. У державотворчій діяльності він став гідним продовжувачем свого батька.

На початку правління головною турботою князя була протидія нападам печенігів. Вирішальна битва відбулася під Києвом. У **1036 р.** печенізькі орди змогли подолати прикордонні укріплення і, як розповідає літописець, прорвалися до міста, але були розбиті під мурами.

Ікона із зображенням Бориса і Гліба — перших руських святих

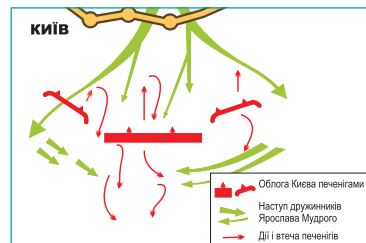
«Повість минулих літ» про битву князя Ярослава з печенігами біля Києва

«А коли ж Ярослав перебував у Новгороді, то прийшла йому вість, що печеніги стоять, обложивши Київ. І Ярослав, зібравши воїв многих, варягів і словен, прийшов до Києва і ввійшов у город свій. А було ж печенігів без числа. Ярослав тоді виступив із города, приготував до бою дружину. І поставив він варягів посередині, а на правій стороні киян, а на лівім крилі — новгородців, і стали вони перед городом. А печеніги почали йти на приступ, і зступилися вони на тім місці, де ото є нині свята Софія, митрополія руська; бо тоді це було поле поза городом. І сталася січа люта, і ледве одолів під вечір Ярослав, і побігли печеніги в різні боки, і не знали вони, куди втікати, і ті, втікаючи, тонули в ріці Ситомлі, а інші — в інших ріках. І так погинули вони, а решта їх десь розбіглась і до сьогодні».

- ?**
1. Як князь Ярослав розташував свої війська?
 2. Де відбулася битва?
 3. Яким був результат битви?

Поєдинок між руським богатирем і печенізьким воїном. Мініатюра з літопису

Битва під Києвом, 1036 р.

Словничок

Лавра — назва великого і впливового православного чоловічого монастиря, у своїй діяльності підпорядкованого безпосередньо вищій церковній владі.

Митрополія — церковно-адміністративний округ, який перебуває під владою митрополита.

Ця перемога Ярослава назавжди відігнала печенігів від кордонів Русі. На місці битви, як твердить літопис, було збудовано **Софійський собор** (назва походить від грец. слова «софія» — мудрість), присвячений мудрості Господній. Але ця версія будівництва собору не підтверджується археологічними дослідженнями.

Ярослав був ініціатором укладення першого писемного зведення правових норм на Русі, що одержало назву «Найдавніша правда, або Правда Ярослава» (також відомий як «**Руська правда**»).

«Правда» захищала людське життя, установлювала штрафи за вбивства і приниження людської гідності. При цьому смертної кари вона не передбачала, але звичай кровної помсти продовжував діяти, як і раніше.

Читання народу «Руської правди». Худ. О. Ківшенко

Суд за часів «Руської правди». Худ. І. Білібін

Розгляньте малюнки і складіть розповідь про «Руську правду».

Опорою князя в управлінні державою були бояри, а в головних містах Русі-України він посадив своїх синів.

Значних зусиль докладав Ярослав для створення нових і розбудови існуючих міст. Розбудовуючи Київ, Ярослав намагався перетворити його на суперника Константинополя. Князь укріпив Київ, звівши навколо «міста Ярослава» систему укріплень із ровами і земляними валами заввишки 14 м, із міцними дубовими стінами та вежами, яка простяглася на 3,5 км. Могутність цих фортифікацій не мала рівних у Східній Європі. Територія «міста Ярослава» у сім разів перевищувала площу «міста Володимира».

Зведений головний парадний в'їзд до Києва, за зразком Царгорода, отримав назву **Золоті ворота**. Окрасою міста стали Софійський собор, Георгіївський та Ірининський монастирі. Ймовірно,

близько **1051 р.** чернець Антоній на схилах Дніпра поблизу Києва заснував чоловічий монастир — **Києво-Печерську лавру**. Із часом цей монастир перетворився на провідний осередок культурного життя.

Літописець пише, що князь Ярослав читав книжки вдень та вночі, організовував переклад творів із «гречизни слов'янською мовою». За Ярослава, на думку вчених, було створено один із перших літописних зводів. Князь власноручно переклав багато книжок і зібрав **велику бібліотеку**, яка зберігалася при Софійському соборі. Щоправда, доля цієї бібліотеки залишається невідомою.

Князь Ярослав намагався перетворити Церкву на могутню опору своєї влади. Після хрещення на Русі постала **Київська митрополія**, яка підпорядковувалася константинопольському патріархові.

*Софійський собор у Києві
(реконструкція і сучасний вигляд)*

Словничок

Єпископ — вищий духовний чин у християнській церкві.

Митрополит — другий після патріарха титул православних єпископів.

У **1051 р.** за наполяганням князя Ярослава собор руських єпископів уперше обрав, без погодження з константинопольським патріархом, загальноруським митрополитом русича Іларіона.

? Якими були здобутки внутрішньої політики Ярослава Мудрого?

3. Зовнішня політика князя Ярослава

Значну увагу Ярослав приділяв зовнішній політиці. Скориставшись міжусобицями в Польщі, він у 1030–1031 рр. **остаточно відвоював у поляків Червенські міста**. На північному заході князь розширив кордони держави до Фінської затоки і заснував на завойованих землях місто Юр'їв (його назва походить від християнського імені князя).

За Ярослава провідним напрямом зовнішньої політики Русі залишався південний. Протягом майже всього періоду його правління відносини з Візантією залишалися дружніми. Руські дружини воювали разом із візантійцями за тисячі

Зображення Ярослава Мудрого та його сім'ї.
Фреска Софійського собору в Києві

Анна Ярославна

Скульптурний
портрет Ярослава
Мудрого
(реконструкція
М. Герасимова)

кілометрів від Батьківщини. Зокрема, у 1038–1041 рр. завдяки допомозі руського війська візантійці змогли втримати острів Сицилія, який намагалися захопити араби.

Важливе місце в зовнішній політиці Ярослава посіла «шлюбна» дипломатія. Його навіть називали «тестем Європи».

Укладання вигідних союзів завдяки шлюбом із членами родин правителів різних країн сприяли зміцненню авторитету Русі-України та були свідченням далекоглядності Ярослава.

? Які були здобутки зовнішньої політики Ярослава Мудрого?

ВИСНОВКИ

Князювання Ярослава Мудрого стало періодом подальшого піднесення Русі-України. У цей час завершилося становлення її державності: стабілізувалися кордони, було вдосконалено систему управління, упорядковано правові норми, розвивалися культура, освіта і церковне життя.

Київська держава сягнула zenіту свого розквіту, ставши в один ряд із провідними країнами середньовічної Європи: Візантійською та Священною Римською імперіями.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Які заходи внутрішньої політики Ярослава Мудрого сприяли зміцненню центральної влади?
2. Що таке «Руська правда»?
3. **Обговоріть у групах.** Яким був внесок князя Ярослава в культурно-освітнє і церковне життя Русі-України?
4. Чому Ярослава Мудрого називали «тестем Європи»?
5. Якими були особливості зовнішньої політики князя Ярослава?
6. За допомогою історичних джерел складіть історичний портрет Ярослава Мудрого.
7. Від літописців до сучасних істориків є популярним порівняння правління Володимира Великого і Ярослава Мудрого. Як ви гадаєте, чому?

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
up8.pdf

§ 8. СУСПІЛЬНИЙ, ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ РУСИ-УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ X – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI СТ.

1. Політичний устрій

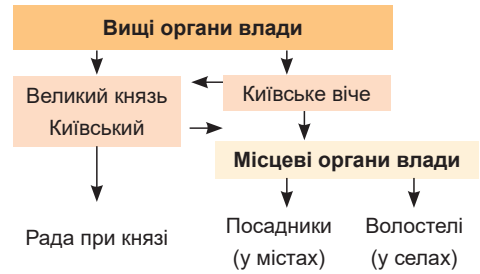
Наприкінці X – у першій половині XI ст. формою державного правління Київської держави стала монархія з одноособною владою **великого київського князя**.

Він був головним носієм державної влади, представником Русі на міжнародній арені, а також зосереджував у своїх руках законодавчо-судову, виконавчу і військову владу. Ним установлювалися правові норми. Ви вже знаєте про «Устав земляний» князя Володимира і «Найдавнішу правду Ярослава» («Руську правду»).

Військову підтримку діяльності князя забезпечувала дружина, що перебувала в залежності від нього.

При князі існувала **князівська рада**, до складу якої входили бояри, старші дружинники, представники міської знаті й вищого духовенства.

Князівська рада своїми порадами і рекомендаціями мала можливість впливати на рішення князя. Із радістю князь обговорював найважливіші питання державного життя: оголошення війни, укладання мирних угод, династичних шлюбів, установлення нових правових норм, вирішення важливих судових справ тощо.

Система влади в Русі-Україні

*Князь і княгиня
(сучасна реконструкція)*

Словничок

Монархія — форма правління, за якої найвищу державну владу зосереджено в руках однієї особи — монарха.

Князівська рада — дорадчий орган при Великому князі Київському, що походить від східнослов'янських племінних рад старійшин.

Віче — народні збори всього дорослого чоловічого вільного населення, що ухвалювало рішення з важливих громадських і державних справ.

Важливе місце в системі державного правління посідало **віче**, яке доносило думку народних мас до великого князя.

? Кому належала вища влада на Русі? Яка роль віча в системі влади Русі-України?

2. Становлення феодалських відносин. Основні верстви населення

У країнах Центральної та Західної Європи, як ви вже знаєте, Середньовіччя стало періодом становлення феодалських відносин.

Феодалізм у східних слов'ян формувався на основі розкладу родоплемих відносин. Спершу вільні селяни-общинники віддавали певну кількість вироблених ними продуктів як натуральну повинність своїй родоплемих знаті. У IX ст. право збирання данини перейшло до київського князя і його дружини. Як ви вже знаєте, збирання данини називалося **полюддям**.

У X ст. київські князі захопили і привласнили общинні землі. За Великим князем Київським визнавалося право на верховне володіння всією землею Русі-України. Наприкінці X ст. розпочалося формування **доменіальних володінь** удільних князів.

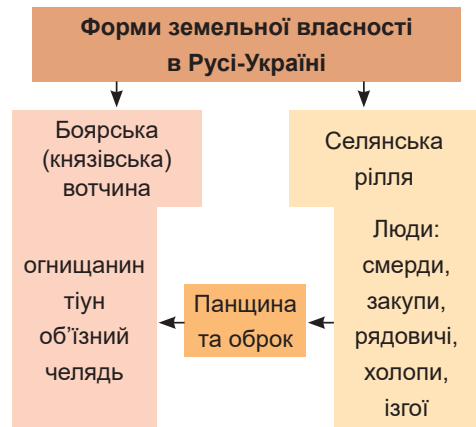
Цьому сприяла адміністративна реформа князя Володимира, у результаті якої він позбавив права управляти землями племих князів і передав їх своїм синам.

У X–XI ст. на Русі стали формуватися васальні відносини: за вірну службу князь надавав своїм боярам і дружинникам право **«кормління»** — можливість залишати собі податки, що їх сплачувало населення певної території.

Наприкінці XI ст. з'являються боярські вотчини, власники яких могли передавати їх своїм нащадкам у спадок. Джерелом їх-

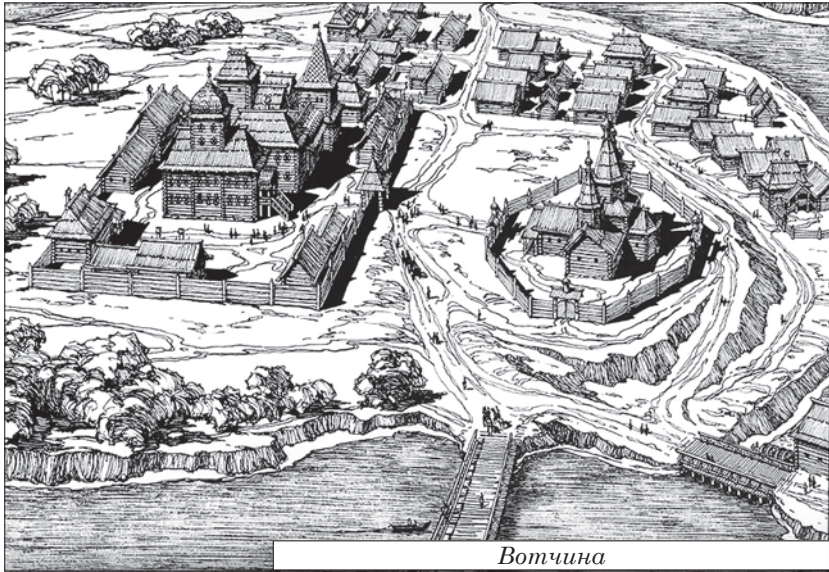
Мешканець міста і боярин (сучасна реконструкція)

Словничок

Домен — особисте земельне володіння середньовічного феодала.

Уділ — у Русі-Україні так називали адміністративно-територіальну одиницю, якою управляв князь, залежний від Великого київського князя.

? Розгляньте малюнок реконструкції та складіть розповідь.

нього виникнення могли бути землі, з яких стягувалися податки (для дружинної верхівки), або землі родової **общини** (для родоплемінної знаті).

Особливістю формування феодальних відносин на Русі стало те, що, на відміну від Західної та Центральної Європи, тут не сформувалася розгалужена система стосунків між сеньйорами і васалами у вигляді «феодальної драбини». Верховним сеньйором, або сюзереном, що мав право надавати землю, був великий київський князь. Усі інші удільні князі, бояри і дружинники були його васалами. Роздавати землю удільні князі та бояри права не мали.

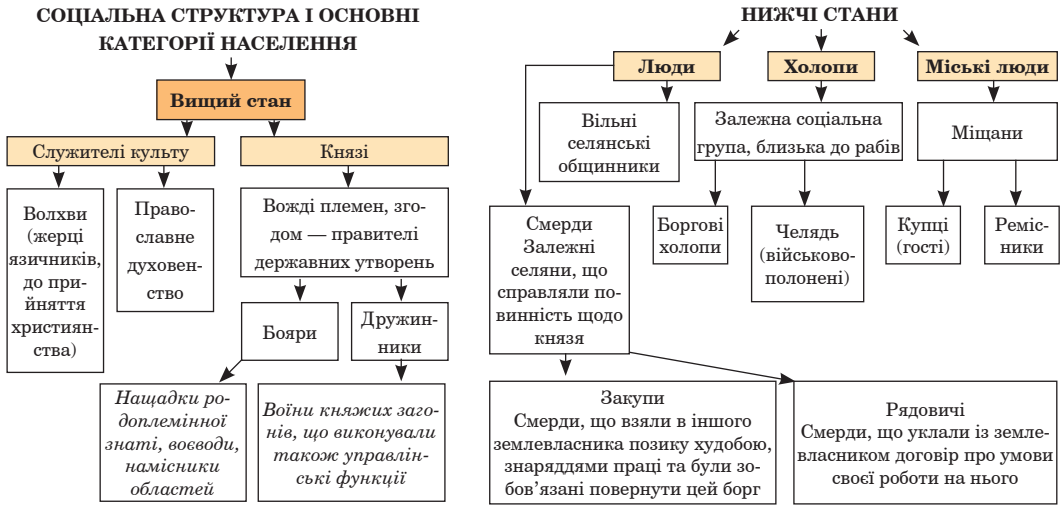
Суспільство Русі-України поділялося на **панівні (вищі)** та **залежні (нижчі)** верстви населення. До панівної верстви належали князі, бояри і дружинники, до залежної — міщани, вільні та залежні селяни (смерди, закупи, рядовичі), раби (холопи). Руське духовенство, яке сформувалося після прийняття християнства, також входило до панівної верстви.

Найбільшу частину населення становили **смерди** — особисто вільні селяни-общинники, що мали власне господарство, земельні наділи і сплачували данину князю. Тимчасово залежними селянами були закупи і рядовичі.

Словничок

Вотчина — феодальна земельна власність, яку можна було вільно передавати у спадок, продавати, дарувати тощо.

Помістя — феодальна земельна власність, що надавалася за службу у війську чи при дворі, яку не можна було заповідати, продавати тощо.

Словничок

Соціальна верства — велика група людей, становище якої в суспільстві визначається певним спільним обсягом прав і обов'язків.

Сюзерен — за часів феодалізму великий феодал-сеньйор, що був господарем над васалами.

Закупами називали тих селян, які через різні обставини втратили своє господарство і змушені були працювати на землевласника за грошову позичку («купу»). Тих селян, які уклали із землевласником договір (ряд) про найм і відповідно до нього працювали в його господарстві, називали **рядовичами**. Цілковито безправними були дворова **челядь** і **холопи**. До челяді належали особи, які втратили своє господарство і працювали на феодала. Їх могли продати, подарувати або передати в спадок. Холопами ставали переважно військовополонені.

Серед стану міщан переважну більшість склали вільні ремісники і купці, які сплачували податки і виконували повинності на користь міст. В XI ст. міські ремісники і купецтво почали об'єднуватися в артілі та спілки за фаховими ознаками.

Також на Русі сформувалася особлива соціальна група — **ізгої** — це представники різних соціальних груп і прошарків, які втратили зв'язок зі своєю групою, тобто випали із соціальної структури.

❓ Хто належав до панівних верств населення Русі?

❓ Хто належав до залежних верств населення Русі?

Застібка для плаща (фібула) і меч X–XI ст. Музейна експозиція

3. Розвиток господарства

Наприкінці X – у першій половині XI ст. провідною галуззю господарства Русі-України залишалося, як і раніше, сільське господарство. Селяни і надалі вирощували жито, пшеницю, просо, ячмінь, овес, горох. Для обробітку землі, залежно від ґрунтів, використовували плуг, рало або соху. Землю обробляли за допомогою тяглової сили — коней та волів. У лісових районах Русі поширеною була підсічно-вогнева система землеробства, а в лісостепових — парова система з двопільною і трипільною сівозмінами. У першій половині XI ст. з'явилися перші млини.

З овочів садили капусту, огірки, ріпу, часник, цибулю. У садах вирощували вишні, сливи, яблука та груші. Успішно розвивалося присадибне тваринництво: на Правобережжі розводили переважно велику рогату худобу, на Лівобережжі — свиней.

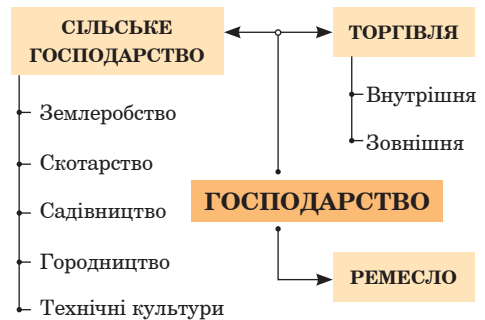
Серед промислів найпоширенішими були мисливство, рибальство та бджільництво (бортництво).

Ремесло розвивалось як у сільській місцевості, так і в містах. Існувало понад 60 видів ремесел. Найбільших успіхів руські майстри досягли в металургії та обробці заліза. За даними археологічних досліджень, із заліза в той період виготовляли близько 150 видів різноманітних виробів. Далеко за межами Русі-України цінувалися виготовлені руськими ковалями мечі. Хорезмський учений Аль-Біруні писав, що вони є «дивними і винятковими».

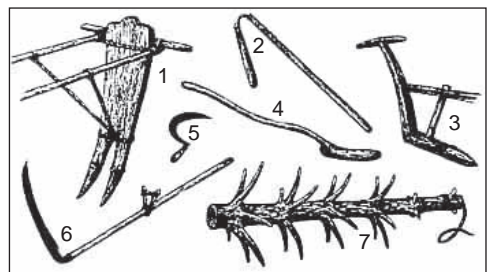
Німецький чернець Теофіл в XI ст. називав Русь-Україну країною, майстри якої відкрили мистецтво **чорні** та **перегородчастої емалі**. Мистецтвом чорні русичі оволоділи в X ст. Так називали чорні й темно-сірі зображення, нанесені на метал за допомогою гравірування й подальшого заповнення штрихів особливим сплавом. У техніці чорні виготовля-

Селянин і ремісник
(сучасна реконструкція)

Галузі господарства Русі

Сільськогосподарські знаряддя праці.
1 – соха, 2 – ціп, 3 – дерев'яний плуг із залізним лемешем, 4 – молотило, 5 – серп, 6 – коса, 7 – борона

лися срібні колти (підвіски), медальйони, персні, хрести, браслети тощо.

Техніку перегородчастої емалі руські майстри запозичили в X–XI ст. у візантійців. Вона полягала в напаяванні тонких дротинок на поверхню золота або срібла, що творили контур майбутнього малюнка.

Ще однією технологією була **зернь**. Вона передбачала напаявання невеликих золотих кульок на виріб, що утворювали відповідний орнамент.

Іntenсивно розвивалося гончарство. Найбільше продукції на ринок постачали саме гончарі. Це були горщики, глечики, світильники, підсвічники, керамічні кахлі, іграшки тощо.

Високого рівня розвитку досягло також виробництво скла. Його секретами руські майстри оволоділи наприкінці X – у першій половині XI ст. У майстернях виготовляли віконне скло, посуд, браслети, намисто, персні та інші речі.

Велику роль у господарському розвитку Русі-України відіграла торгівля. Цьому сприяло те, що через її територію пролягали декілька важливих міжнародних торговельних шляхів: «**грецький**» шлях («із варягів у греки»); «**соляний**» — поєднував з країнами Центральної та Західної Європи, «**залозний**» — із країнами Кавказу та арабського Сходу.

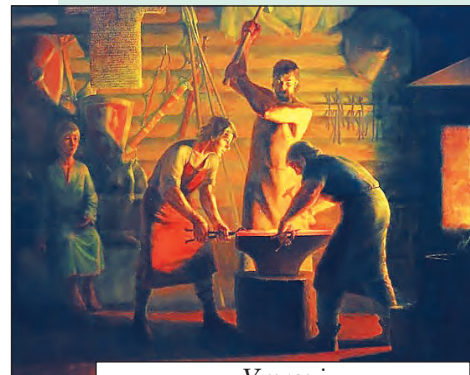
Основними товарами, що їх руські купці вивозили за кордон, були хутро, мед, віск, шкури, ювелірні прикраси, ремісничі вироби (мечі, кольчуги, замки тощо), льон, сільськогосподарська продукція. Із Візантії на Русь привозили золото, посуд, шовкові тканини, прикраси, вина, ікони, хрести, із країн Сходу — пря-

Форми для плавлення

Сережки / колти

У кузні

Гончар за роботою

? Розгляньте малюнки і складіть розповідь «У майстерні ремісника».

нощі, зброю, тканини, прикраси, з країн Північної та Західної Європи — оселедці, напої, предмети озброєння, дорогий посуд, срібло, вовняні тканини, тонке полотно.

Першим карбувати власні монети, як ви вже знаєте, почав князь Володимир після прийняття християнства. До початку XI ст. у грошовому обігу Русі-України переважали арабські срібні монети — *диргеми*. Поряд із ними, як засіб обміну, використовували хутро дикого звіра — куниці, вивірки тощо. Від тривалого використання диргеми зношувалися, а інколи їхній край обрізали шахраї. Тому на початку XI ст. з них уже виготовляли срібні зливки — **гривні**. Київська гривня мала шестикутну форму і масу близько 160 г.

У населених пунктах Русі-України були спеціальні місця, де відбувалася торгівля. Зокрема, німецький єпископ Тітмар Мерзебурзький повідомляє, що в 1018 р. в Києві було вісім торжищ, а руські літописці називають два — Бабин торжок на Горі й Торговище на Подолі.

? Яка галузь господарства була провідною на Русі наприкінці X – у першій половині XI ст.? Які види ремесла були найпоширенішими на Русі? Які основні товари вивозилися руськими купцями за кордон?

*Торг у Києві на Подолі.
Художник М. Горелік*

? Розгляньте малюнок. Які товари пропонуються? Купців із яких країн представлено на малюнку?

*Срібні гривні новгородського
та київського типу*

4. Повсякденне життя різних верств населення

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
up8.pdf

ВИСНОВКИ

За формою державного правління наприкінці X – у першій половині XI ст. Русь-Україна була монархією з одноосбною владою Великого київського князя.

У X–XI ст. на Русі сформувалися феодальні відносини й відповідно утворилася соціальна піраміда. Проте феодалізм на Русі мав певні особливості, які відрізняли його від тих феодальних порядків, що встановилися в західноєвропейських країнах.

Господарство Київської держави досягло високого рівня розвитку. Основним заняттям населення Русі було сільське господарство.

Повсякденне життя русичів обумовлювалося їхньою належністю до певної суспільної верстви, особливостями природних умов та існуючими культурними традиціями.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. **Обговоріть у групах.** Чим централізована монархія відрізняється від «дружинної» держави як форми державного правління?
2. Які факти дозволяють зробити висновок, що Великий князь Київський наприкінці X — у першій половині XI ст. був головною фігурою системи державної влади?
3. Чим відрізняється помісна форма землеволодіння від вотчинної?
4. Які фактори позитивно впливали на розвиток господарства Київської держави, а які її стримували?
5. За допомогою додаткових джерел охарактеризуйте становище основних верств населення Київської держави.
6. Яку роль у господарському житті відігравали міста Русі? Порівняйте міста Русі й Західної Європи. Що спільного і відмінного? Відповідь оформіть у вигляді таблиці.
7. Як ви вважаєте, чому власні монети на Русі стали карбувати лише за князя Володимира Великого?

§ 9. КУЛЬТУРА РУСІ-УКРАЇНИ

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
up9.pdf

1. Виникнення східнослов'янської писемності та розвиток української мови. Школи

На певному етапі розвитку держави її подальший поступ не можливий без існування розвинутої системи письма. Збереглися свідчення, що в IX–X ст. слов'яни користувалися для письма власними «чертами і резами» та «руськими письменами».

Після запровадження християнства на Русі набула поширення абетка, винайдена учнями братів-просвітників Кирила і Мефодія — **кирилиця**. Також обмежено використовувалася і **глаголиця**. Водночас з'явилася **церковнослов'янська** (старослов'янська чи староболгарська) **мова**, яка стає офіційною, книжною.

Просвітники Кирило і Мефодій. Фреска

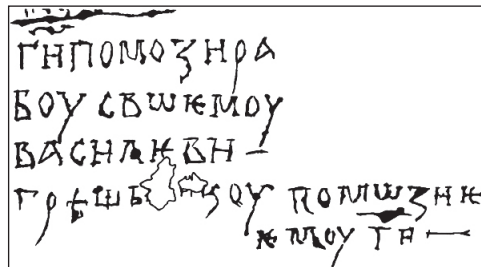

Приладдя для повсякденного використання письма. Берестяні грамоти. Писала (кістяні й металеві) та воскова дошка

Численні археологічні знахідки свідчать про широке поширення писемності серед різних верств населення Русі. Написи трапляються і на ремісничих виробах, посуді, бересті тощо. Понад 400 написів знайдено на стінах Софійського собору в Києві. На одній зі стін собору вирізьблено абетку з 27 літер: 23 грецьких і 4-х слов'янських — б, ж, ш, щ.

Важливою ознакою становлення будь-якого народу є формування власної мови. На думку українських мовознавців, наприкінці III ст. до н. е. – на початку I ст. н. е. у слов'янському середовищі відбувалося поступове формування західнослов'янської та східнослов'янської мовних територій. У I–V ст. на східнослов'янській мовній території з'являються ознаки, притаманні майбутнім східнослов'янським мовам.

Уважається, що спершу східнослов'янський мовний масив розпався на дві групи: північну і південну, що відповідали землям ільменських словенів і полян. На Півдні в VI–VII ст. почали увиразнюватися ознаки майбутньої **української мови**. Зокрема, тут стали використовувати в мові м'який «Г».

Графіті зі Софійського собору

Словничок

Кирилиця — слов'янська абетка. Названа за ім'ям слов'янського просвітителя Кирила, який разом із братом створив першу слов'янську абетку з 38 літер (глаголицю), а його учні вдосконалили її та назвали кирилицею. Вона складалася з 43 літер (але була й коротша абетка — із 27–32 літер).

Графіті — зображення або написи (підписи), які намальовані, написані, нашкрябані на стінах та інших поверхнях.

Берестяні грамоти — написи на корі берези. Пам'ятки писемності XI–XV ст.

У писемних пам'ятках Русі-України, створених в XI ст., дослідники прослідковують формування елементів, притаманних українській мові. Наприклад, досить часто переписувачі книг плутали літери **Ѣ** (ять) та **і**. У «Повісті минулих літ» літописець часто використовує українські слова «жито», «рілля», «сочевиця», «зоря», «подружжя», «наймит», «орати», «вабити», «мед», «страва».

Завершальний період формування української мови, на думку вчених, розпочався в XI ст. і тривав до кінця XIII ст.

За часів князювання Володимира в Києві у **989 р.** для князівських і боярських дітей відкрили першу школу. За повідомленням літописця, князь Ярослав Мудрий заснував школу, де навчалося 300 дітей старост і священників. Основу освіти становили богослов'я, філософія, риторика і граматики. Вивчали й іноземні мови.

Основними осередками освіти на Русі були церкви і монастирі, які також сприяли розвитку літератури та мистецтва. Поширенням було навчання вдома.

? Що найбільш вплинуло на поширення писемності на Русі?

Словничок

Билина — староруська епічна пісня-сказання про знаменні події з життя народу і героїчні подвиги богатирів.

2. Усна народна та музична творчість

Усна народна творчість доби Русі-України надзвичайно різноманітна: билини, перекази, пісні, загадки, прислів'я, приказки, казки.

У **билинах** оспівувалися воєнні перемоги київських князів та їхніх дружин. До найдавніших належить група билин про князя Володимира Красне Сонечко, який разом із богатырями Іллею Муромцем, Альошею Поповичем та Добринею Микитичем захищає Русь-Україну від ворогів.

Найдавнішими серед східнослов'янських народних пісень є обрядові, які виникли ще в дохристиянські часи. Вони були

Митрополит Іларіон створив один з перших оригінальних літературних творів часів Київської держави «Слово про закон і благодать» (поч. XI ст.)

Витязь на роздоріжжі. Худ. В. Васнецов

Вирізняє українські казки відсутність стовідсотково негативних персонажів. Навіть Водяник і русалки мають добрі риси

Зображення музик і танцюристів на фресках Софійського собору в Києві

Танці скоморохів. Мініатюра з літопису

Гуслярі. Худ. В. Васнецов

пов'язані зі святкуванням настання весни і нового року, відзначенням свят урожаю і сонця, обрядами весілля і похорону.

Загадки, прислів'я і приказки у стислій і дотепній формі відображають життєвий досвід і мудрість народу.

До доби Русі-України належить виникнення відомих усім казок про **Бабуюгу**, **Змія Горинича**, **Коцю Безсмертного (Чахлика Невмирущого)**, **Кирила Кожум'яку**, **Вернигору**, **Котигорошка** та багато інших. У них русичі висловлювали свої погляди на добро і зло, правду і кривду.

Народні казки можуть бути джерелом інформації про справжні історичні події. Зокрема, в сюжеті казки «Летючий корабель» є багато спільного з наведеною в «Повісті минулих літ» розповіддю про помсту княгині Ольги деревлянам за вбивство свого чоловіка.

Існує чимало свідчень про те, що на Русі була для свого часу добре розвинена музична творчість. Згадки про неї є в літописах, на малюнках Софійського собору в Києві.

Відомо, що на Русі були поширені пісні, танці, гра на музичних інструментах. На міських площах і в князівських палацах виступали **скоморохи**, котрі ввели дресированих ведмедів та інших тварин.

Серед музичних інструментів були поширені гуслі, сопілки, гудки та бубни. На одній зі стін Софійського собору в Києві зображено цілий ансамбль із семи виконавців.

Після прийняття християнства Церква стала засуджувати й переслідувати скоморохів за їхні язичницькі забави.

Словничок

Скоморохи — («веселі люди») східнослов'янські професійні мандрівні співці й актори (лицедії), учасники свят, обрядів, ігор. Розважали народ, князів, бояр співом, дотепами, музикою, танцями, драматичними сценками, акробатикою, дресированими тваринами, користуючись у виступах масками (машкари) та втягуючи у гру глядачів.

Православна церква сприяла поширенню на Русі хорового співу, стала відомою нотна система. Навчання церковному співу стало одним з обов'язкових предметів, що вивчався в тогочасній школі.

? Які жанри народної творчості були поширені за часів Русі-України?

3. Розвиток архітектури та образотворчого мистецтва

З дохристиянських часів на Русі склалася розвинена оборонна архітектура.

Кожен «град» мав досить складну як на той час систему оборонних укріплень. Вона складалася з валів, насипаних на дерев'яні кліті й оточених глибоким ровом. На валах споруджувалися дерев'яні стіни з оборонними вежами (див. ілюстрацію на с. 32).

Першою кам'яною світською спорудою в Києві був, імовірно, палац княгині Ольги. Першою кам'яною церковною спорудою Русі-України, як ви вже знаєте, вважається Десятинна церква. Вона стала кращою будівлею «міста Володимира».

У Києві археологи також виявили залишки двох князівських палаців із повздовжніми фасадними галереями, збудованих наприкінці X – на початку XI ст.

Справжнім шедевром архітектури й окрасою «міста Ярослава» вважається Софійський собор Києва, ймовірно, закладений за часів Володимира Великого. Зовні собор вирізнявся винятковою красою. Він був збудований з тонкої **цегли-плінфи**. Це був величний хрестово-купольний храм, внутрішній простір якого складався з п'яти нефів — повздовжніх просторів між рядами стовпів.

Десятинна церква (реконструкція П. Толочка, В. Харламова)

Словничок

Архітектура — мистецтво проектування, спорудження та художнього оздоблення будівель; будівельне мистецтво.

Словничок

Мозаїка — зображення або візерунок, зроблений з окремих, щільно припасованих один до одного і закріплених на спеціальному розчині різнокольорових шматочків скла, мармуру, камінців тощо.

Фреска — картина, написана фарбами (водяними або на вапняному молоці) на свіжій вогкій штукатурці.

Іконопис — мистецтво малювання ікон.

Ікона — у православ'ї та католицизмі живописне, мозаїчне або рельєфне зображення Христа, Богородиці, святих і подій зі Святого Письма, якому поклоняються віряни.

Вражають різноманітністю образів **мозаїки** і **фрески** собору. На чільних місцях у храмі розташовані мозаїки **Христа-Пантократора** (Вседержителя) і **Марії-Оранти** (Богоматері-Заступниці).

На честь святих захисників князя Ярослава Мудрого і його дружини Інгігерди було засновано монастирі з храмами Георгія та Ірини.

Розгляньте малюнок і складіть розповідь-екскурсію «Місто Володимира».

У X – на початку XI ст. у храмобудівництві Київської держави дотримувалися візантійських традицій. Їх можна помітити в будівлях Десятинної церкви в Києві та Спасо-Преображенського собору в Чернігові (1031–1036). Зведення Софійського собору в Києві стало своєрідною перехідною межею та унаочнило появу нових слов'янських традицій в архітектурі Русі-України.

До яскравих і неповторних явищ образотворчого мистецтва Русі-України, крім мозаїк і фресок, належить **іконопис**.

Спочатку ікони завозилися з Візантії та Болгарії, але невдовзі на Русі сформувалися місцеві традиції іконопису. Руські майстри завжди дотримувалися візантійського канону (твердо встановленого правила, що слугувало взірцем) іконопису, який оберігався Православною церквою, але ніколи не копіювали візантійських ікон.

Найдавніша з ікон, що збереглася з часів Київської держави, — це Холмська ікона Божої Матері (XI ст.), ймовірно, привезена з Візантії в дар князю Володимирі Великому.

? Яка культура мала найбільший вплив на розвиток архітектури і мистецтва часів Русі-України?

Внутрішній вигляд Софійського собору в Києві

Софійський собор у Новгороді (сучасний вигляд)

Оранта. Мозаїка Софійського собору в Києві

Христос-Пантократор. Мозаїка Софійського собору в Києві

ВИСНОВКИ

Писемність у східних слов'ян виникла задовго до прийняття християнства. Після охрещення Русі князем Володимиром тогочасна система письма почала витіснятися кирилицею. У цей час починає формуватися українська мова.

До вагомих здобутків культури Русі належить її усна народна та музична творчість. У них вбачають витoki сучасного українського фольклору.

Високого рівня розвитку досягли архітектура та образотворче мистецтво Русі-України. Руські будівничі та художники використовували у своїй творчості надбання візантійських майстрів, розвиваючи і вдосконалюючи їхні творчі засоби.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. До якого століття належать перші повідомлення про наявність власної писемності у східних слов'ян?
2. За правління якого князя на Русі було відкрито першу школу для князівських і боярських дітей? З якою метою князь ініціював створення школи?
3. Про що оповідалося в руських билинах? Чи мають вони історичну основу?
4. Кого на Русі називали скоморохами?
5. Обговоріть у парах. Який храм був головною окрасою Києва? Наведіть аргументи.
6. Що таке мозаїка, фреска? Наведіть приклади мозаїчних творів часів Русі.
7. Чию традицію наслідувало іконописання часів Русі-України?

Практичне заняття №2
«Уявна подорож Києвом часів
Ярослава Мудрого»

bohdan-books.com/
 upload/data_files/
 tmp_catalog/
 uPZ2.pdf

Запитання та завдання для узагальнення
за розділом «Русь-Україна наприкінці X –
у першій половині XI ст.»

bohdan-books.com/
 upload/data_files/
 tmp_catalog/
 uUZ2.pdf

Тестові завдання до розділу
«Русь-Україна наприкінці X –
у першій половині XI ст.»

bohdan-books.com/
 upload/data_files/
 tmp_catalog/
 uTZ2.pdf

РОЗДІЛ 3

Русь-Україна у другій половині XI – першій половині XIII ст.

§ 10. ПРАВЛІННЯ ЯРОСЛАВИЧІВ

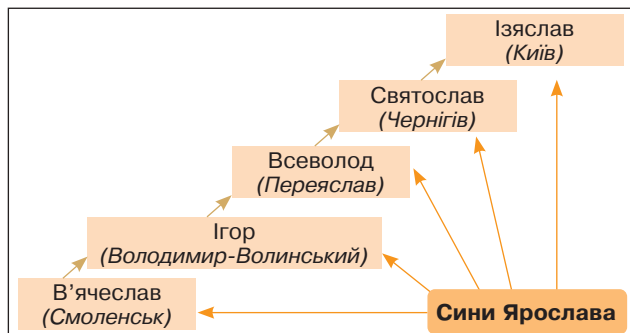
1. Заповіт Ярослава Мудрого

Ярослав Мудрий, прагнучи запобігти боротьбі за владу, склав заповіт, у якому закликав синів жити в мирі та злагоді й установив систему успадкування князівських престолів. В основу запропонованої Ярославом Мудрим системи управління та успадкування князівств було покладено принцип сеньйорату, тобто влади найстаршого в роді («лествиця»). Територія Київської держави поділялася на окремі володіння — **уділи**. Сини Ярослава повинні були князувати в них за принципом родового старшинства, передаючи владу від старшого брата до наступного за віком, що спричиняло переміщення всіх князів з одного володіння до іншого. Унаслідок цього, за задумом Ярослава, кожен князь мав можливість із часом стати Великим князем Київським у мирний спосіб. Київські землі Ярослав заповів старшому синові Ізяславу, чернігівські — Святославу, переяславські — Всеволоду, володимиро-волинські — Ігореві, смоленські — В'ячеславу.

? Яку мету ставив собі Ярослав Мудрий, даючи такий заповіт?

Саркофаг Ярослава Мудрого у Софійському соборі

? Яку мету ставив Ярослав Мудрий, запроваджуючи систему престолонаслідування?

2. Русь-Україна за синів Ярослава Мудрого

Після смерті батька у 1054 р. брати Святослав і Всеволод не визнали Ізяслава верховним володарем Київської держави. Міста і землі, що заповів їм батько, Ярославичі вважали своїми особистими спадковими володіннями — **вотчинами**. Щоб уникнути ворожнечі, Ізяславові довелося погодитися на спільне з братами правління державою. Період 1054–1073 рр. в історії Київської держави називають добою **тріумвірату** — співправління **Ізяслава, Святослава та Всеволода**.

*Битва на р. Альта, 1068 р.
(сучасний малюнок)*

*Князь Святослав
Ярославич з родиною.
Мініатюра з
«Ізборника...»*

Усі найважливіші державні справи тріумвіри вирішували разом.

У 1060 р. тріумвіри здійснили спільний похід проти орди кочовиків-торків, яка з'явилася на південних кордонах Русі, та розгромили її. Згодом торки були розселені на південних околицях Русі й стали союзниками руських князів під назвою **чорних клобуків**. Однак цей успіх було затьмарено подальшими подіями.

Перша сутичка між старшими Ярославичами та обділеними ними родичами сталася 1064 р. Захоплені цією боротьбою, тріумвіри не могли своєчасно організувати відсіч новим ордам кочовиків — **половцям (кипчакам)**. Уперше про появу половців на кордонах Русі в літописі згадується під **1055 р.**

На початку вересня **1068 р.** половці напали на Переяславську землю. Битва військових дружин тріумвірів із половцями сталася на річці Альта й завершилася перемогою останніх. Князі з рештою війська втекли під захист своєї фортеці. Обурені кияни вимагали від Ізяслава видати зброю, щоб помститися половцям. Відмова князя спричинила повстання киян, які не любили свого князя за здириництво. Ізяслав змушений був рятуватися втечею. Через пів року за допомоги польського війська він повернув собі престол. Київське повстання довело слабкість влади тріумвірів.

По деякім часі між тріумвірами спалахнув черговий конфлікт, і Святослав зі Всеволодом вигнали Ізяслава з Києва. Упродовж **1073–1076 рр.** київським князем був

Святослав. Із метою зміцнення влади над удільними князями він перерозподілив між ними володіння. У своїх діях він мав підтримку брата Всеволода. І хоча Великим київським князем був Святослав, історики вважають, що фактично існував **дуумвірат** — співправління двох князів — **Святослава і Всеволода.**

Зустріч князів Ізяслава та Всеволода у Києві. Мініатюра з літопису

Після смерті Святослава великокнязівський престол повернув собі Ізяслав. Він позбавив влади синів Святослава і віддав, згідно з існуючими правилами престолонаслідування, Чернігів Всеволодові. Але проти Всеволода виступив Олег Святославич, який уважав Чернігів своєю спадщиною, до того ж привів із собою половецькі орди. Так половці на довгі роки стали вагомим чинником у міжусобній боротьбі князів. На допомогу Всеволоду прийшов Ізяслав. Вирішальна битва сталася 3 жовтня **1078 р.** на Нежатиній Ниві. І хоча в цій битві перемогли старші Ярославичі, у ній загинув Ізяслав.

Міжусобиця. Загибель князя Ізяслава (сучасний малюнок)

По загибелі Ізяслава влада перейшла до **Всеволода**, який князував у Києві впродовж **1078–1093 рр.** Однак центральна влада та єдність держави значно послабли, численні родичі не поспішали коритися великому князю.

Бій руської дружини з половцями. Мініатюра з літопису

? Які князі утворювали тріумвірат? Які нові кочові племена у другій половині XI ст. стали головною загрозою для Русі?

3. Князівські з'їзди (снєми)

За часів Ярославичів Великому київському князю доводилось узгоджувати свою політику з іншими князями. Це викликало появу періодичних **з'їздів князів** — «снємів». Першим із відомих за літописом є князівський з'їзд **1072 р.** у Вишгороді. Тріумвіри Ізяслав, Святослав і Всеволод зібралися там із нагоди перенесення мощей святих Бориса і Гліба до нещодавно збудованої церкви на їхню честь. На Вишгородському з'їзді також ухвалили новий збірник законів «**Правда Ярославичів**», що доповнив «Руську правду».

Важливим став **з'їзд 1097 р. в Любечі**. На ньому князі домовилися про запровадження засад спадкового володіння князівствами («*Кожен хай держить вотчину (отчину) свою*») та вирішили розглядати захоплення чужої вотчини як злочин і разом виступати проти того, хто спробує це вчинити.

Тепер влада в кожному уділі мала передаватися від батька до сина. Порядок, запроваджений Ярославом Мудрим, скасовувався. Також було ухвалене рішення про спільні дії проти половців: «*Відтепер з'єднаймося в одне серце й захистимо Руську землю*». Однак ці рішення не відразу було втілено в життя. Зараз же після з'їзду спалахнула трирічна війна. Припинив її князівський з'їзд **1100 р.** в селі **Витичеві** (Уветичах).

Про необхідність спільних дій проти половецьких нападів ішлося на з'їзді князів у **Золотчі** 1101 р. Вирішальним в організації боротьби з половцями став з'їзд навесні 1103 р. біля **Долобського озера** поблизу Києва. Похід 1103 р. започаткував низку переможних походів Русі проти половців у 1103–1116 рр.

? Який з'їзд започаткував нову систему престолонаслідування? На якому з'їзді остаточно ухвалено рішення про спільні походи князів проти половців?

З'їзд руських князів. Худ. П. Андрусів

З'їзд князів в Уветичах.
Худ. С. Іванов

? Чим було зумовлено появу такої форми вирішення державних питань, як з'їзд князів?

ВИСНОВКИ

Під час правління Ярославичів розпочався поступовий процес розпаду Київської держави й занепаду влади Великого князя. У нього не було тієї влади і сили, що у попередніх великих київських князів. Сини Ярослава, не бажаючи поступитися власними амбіціями, знехтували заповітом батька, натомість примушуючи інших його дотримуватися.

За часів правління Ярославичів над Руссю нависла нова загроза зі Степу — половці.

Міжкнязівські чвари і набіги степовиків негативно впливали на розвиток Київської держави. Це розуміли і сучасники подій. Щоб узгоджувати інтереси князів та організувати відсіч нападам, найвпливовіші князі збиралися на з'їзди, завдяки яким поталанило припиняти міжусобиці, організовувати спільні походи проти степовиків. Важливим для подальшої долі Русі стало прийняття нового принципу престолонаслідування.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Який порядок престолонаслідування запровадив Ярослав Мудрий?
2. **Обговоріть у групах.** Чи втілили в життя сини Ярослава Мудрого заповіт батька?
3. Дайте визначення понять і термінів «тріумвірат», «дуумвірат», «князь-ізгой», «снем», «уділ».
4. Визначте історичне значення Любецького з'їзду князів.
5. Які причини частих успіхів у набігах кочівників на землі Русі в XII–XIII ст.?
6. Проведіть дискусію. Чи можна стверджувати, що правління Ярослави-чів — це час занепаду Русі?

§ 11. ПОСИЛЕННЯ ВЕЛИКОКНЯЗІВСЬКОЇ ВЛАДИ ЗА ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА ТА МСТИСЛАВА ВЕЛИКОГО

1. Початок правління Володимира Мономаха

Велику роль у подальшій історії Русі відіграв **Володимир Мономах**. Його називали так за родовим ім'ям матері. Існує також легенда, що візантійський імператор Константин IX Мономах відправив йому символи царської влади — барми (дорогоцінні наплічні прикраси) і корону, так звану «**шапку Мономаха**», якою згодом коронувалися московські великі князі й царі. Хоча насправді її московським князям подарував монгольський хан Узбек у 1317 р. Сама легенда, яка б виправдовувала спадкоємність московських князів на землі Русі-України, виникла в XV ст.

Так звана «шапка Мономаха»

Уділ Володимира Мономаха

На половецькі степи. Худ. О. Жабський

Благословення Володимира Мономаха перед боєм із половцями. Худ. В. Васнецов

Своє дитинство Володимир провів при дворі батька в Переяславі. Разом із батьком він брав участь у небезпечних полюваннях на дикого звіра, також звик виконувати складні, недитячі доручення. У свій перший похід на чолі невеликої дружини до далекого Ростова батько відправив Володимира у 13-річному віці. Коли Всеволод Ярославич у 1078 р. став Великим князем Київським, Володимир отримав в уділ Чернігів, де правив шістнадцять років (1078–1094 рр.). Це був період розквіту Чернігівської землі, зростання міст та будівництва храмів. Після смерті батька в 1094 р. Володимир добровільно поступився чернігівським уді-

Зі звернення бояр і купців до Володимира Мономаха

«Іди, князю, у Київ, а як не підеш, то знай, що багато лиха вчиниться, це не тільки двір чи соцьких... пограбують, а ще й нападуть... і на бояр, і на монастирі, і будеш ти відповідати, князю, коли пограбують і монастирі».

- ?** 1. Чим аргументували своє звернення до князя бояри і купці? 2. Чому кияни звернулися саме до Володимира Мономаха?

лом на користь Олега Святославича, який мав переважні права на ці землі, а сам повернувся до Переяслава.

Переяславський період життя Володимира Мономаха (1094–1113 рр.) пов'язаний із боротьбою князя проти половців. Він зумів організувати ряд спільних походів руських князів проти кочовиків — у 1103, 1109, 1110, 1111 рр.

Тогочасні літописці не згадують про жодну поразку Володимира Мономаха. Сам князь наприкінці життя твердив, що лише великих походів проти половців, у яких брав участь, пам'ятає 83. *«Я уклав з половцями 19 мирних угод, — писав Мономах у «Повчанні дітям», — взяв у полон понад 100 кращих їхніх князів і відпустив їх, а понад 200 стратив і втопив у річках».*

Історики вважають, що Володимир Мономах першим серед руських князів зрозумів переваги використання в боротьбі з кочовиками блискавичних атак важкоозброєної кінноти.

? У яких уділах довелося правити Володимиру до 1113 р.? Якими особистими чеснотами та політичними рішеннями вирізнявся Володимир Мономах?

2. Київське повстання 1113 р.

Коли навесні 1113 р. помер Великий князь Святополк II Ізяславич, його побожна дружина, за давньою традицією, влаштувала роздачу добра князя з княжої скарбниці. Дари виявилися досить щедрими: удова намагалася якось залагодити досить неприємну історію із сіллю, якою князь спекулював у змові з лихварями. Утім, щедрість мала протилежний результат. Кияни розцінили це як слабкість влади і, зібравшись на віче, вирішили запросити на ки-

Походи Володимира Мономаха проти половців

? Яким був результат цих походів? Чим примітний похід руських полків проти половців у 1111 р.?

Повстання киян у 1113 р. Худ. І. Їжакевич

ївський престол Володимира Мономаха. Але той відмовився, пославшись на рішення Любецького з'їзду. Тим часом озброєні кияни чинили погром двору Святополкового тисяцького Путяти, а потім почали нищити квартали іноземців, особливо єврейських купців і лихварів. Налякані подіями, бояри і купці вдруге звернулися до Володимира Мономаха із проханням.

? Який результат повстання киян 1113 р.?

3. Володимир Мономах — Великий князь Київський

Великим князем Мономах став у **1113 р.**, коли йому вже виповнилося 60 років. На початку правління він зініціював прийняття нового збірника законів «**Статуту Володимира Всеволодовича**», який доповнив «Руську правду». «Статут» обмежував лихварство, скасував практику перетворень вільних людей на холопів за борги тощо. Уперше було визначено права та обов'язки селян, які потрапляли в кабалу через невідпрацьований борг (закупи).

Незважаючи на поважний вік, Володимир за час свого правління діяв енергійно і рішуче. Він приборкав міжкнязівські чвари, зміцнив одноосібну владу. Володимир востаннє об'єднав у своїх руках більшу частину Русі. Інші князі не наважувались виступати проти нього. Верховну владу київського князя визнавали навіть чернігівські та галицькі князі.

Вже у перші роки свого правління в Києві Володимир завершив розгром половців і відігнав їх від кордонів. Майже 40 років кочовики не турбували Русі.

Успіхи політики Володимира Мономаха поживали торговельні й господарські зв'язки. Нові величні храми прикрасили міста. У Києві через Дніпро звели перший дерев'яний міст.

Володимир Мономах розгорнув активну і зовнішньополітичну діяльність.

У 1116 р. він втрутився в боротьбу різних придворних угруповань за імператорський трон Візантії. Це призвело до конфлікту, і руські полки рушили на Дунай. Суперечку пощастило владнати мирно, і в 1122 р. онука Володимира вийшла заміж за імператора Візантії. Підтримувалися династичні зв'язки і з іншими правителями Європи: Угорщини, Швеції, Польщі, Данії, Норвегії.

? Чому Володимир Всеволодович дістав прізвисько Мономах? Які здобутки правління Володимира Мономаха?

Замок Володимира Мономаха в Любечі

? Що спільне і відмінне у зовнішньому вигляді замків Русі і Західної Європи?

4. Правління Мстислава Великого

Коли Володимир помер, великокнязівський престол перейшов до його старшого сина **Мстислава** (1125–1132 рр.), який продовжував політику батька щодо збереження єдності Русі. Усі Мономаховичі під його твердою рукою діяли разом і згуртовано. За межами родини були лише Чернігів, Полоцьк та дрібні волості майбутньої Галицької землі. Незабаром полоцьких князів вдалося приборкати, а чернігівських зробити своїми союзниками.

За часів його правління у свідомості князів уже настільки вкоренилося право на вотчину, що між спадкоємцями неодноразово починають спалахувати конфлікти. Завдяки таланту і політичній майстерності Мстислав вправно їх долав, наводячи лад залізною рукою. Його влада справді була загальноруською. Нащадки називали його «Великим». Проте він припустився однієї фатальної помилки, яка далася взнаки вже після його смерті. Так, у суперечці за чернігівський престол Мстислав підтримав Ольговичів (нащадків Олега Святославича), які згодом стали головними конкурентами Мономаховичів у боротьбі за владу на Русі.

Успішною була також відсіч князя спробам половців скористатися смертю Володимира Мономаха й повернутися в південноруські степи.

Мстислав також воював із литовськими племенами, накладав данину на чудь, підтримував династичні зв'язки зі Швецією, Норвегією, Польщею, Чехією та Візантією.

Після смерті Мстислава міжкнязівські усобиці спалахнули з новою силою, і дуже швидко Русь розпалася на півтора десятка земель і князівств.

? Чому Мстислав Володимирович отримав прізвисько Великий?

*Бойові обладунки дружинника: шолом, кольчуга, меч.
Експозиція музею*

Княжий знак Мстислава Великого

Практичне заняття №3

«Повчання дітям» Володимира Мономаха —
кодекс настанов князівської родини»

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
uPZ3.pdf

ВИСНОВКИ

Володимир Мономах був одним із найвидатніших правителів часів Київської держави. Ставши організатором боротьби проти половецької небезпеки, він здобув собі славу й авторитет, що згодом дало можливість посісти престол Великого князя Київського. Володимир усвідомлював небезпеку розпаду держави й убачав вихід із ситуації в зміцненні одноосібної влади. Уже з перших днів свого князювання він наполегливо йшов до своєї мети, якої, зрештою, й досяг. Він зміг передати владу своєму синові Мстиславу, який продовжив справу батька. Мстислав виявився останнім правителем єдиної Київської держави.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Чим відзначилися молоді роки Володимира Мономаха?
2. Яка особливість походу проти половців 1111 р.?
3. Завдяки чому Володимир Мономах домогся успіхів у боротьбі з половцями?
4. Якими були причини і наслідки повстання киян у 1113 р.?
5. **Обговоріть у групах.** Завдяки чому Володимир Мономах спромігся відновити єдність Київської держави?
6. За допомогою додаткових джерел підготуйте презентацію: «Володимир Мономах — Великий князь Київський».
7. Чим відзначилося правління князя Мстислава Володимировича? Чому Мстислава Великого вважають останнім князем єдиної Київської держави?

§ 12. ПРИЧИНИ ДРОБЛЕННЯ РУСІ-УКРАЇНИ. РОЗВИТОК КИЇВСЬКОГО, ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО І ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКОГО, ГАЛИЦЬКОГО І ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВ

1. Передумови та причини політичного дроблення Русі-України

Кінець XI – середина XIII ст. увійшли в історію Київської держави як період політичного дроблення. Окремі землі прагнули до самостійного розвитку. Уже в XII ст. на території Русі-України з'являються окремі самостійні князівства і землі: Галицьке, Волинське, Київське, Муромське, Переяславське, Полоцько-Мінське, Ростово-Суздальське, Смоленське, Тмутороканське, Турово-Пінське, Чернігово-Сіверське князівства та Новгородська і Псковська землі.

Характерною рисою дроблення був її прогресуючий характер. Так, якщо у XII ст. утворилося 12 князівств (земель), то їхня кількість на початку XIII ст. становила 50, а в XIV ст. — 250 князівств.

За аналогією з європейськими державами періоду Середньовіччя дроблення Русі-України іноді називають «феодалним». Натомість політичне дроблення Русі-України спричинили декілька факторів.

По-перше, великі простори держави, відсутність розгалуженого ефективного державного апарату управління.

Великий князь на той час не володів достатньо міцним, сформованим і розгалуженим апаратом влади, фактично не мав розвиненої мережі доріг, швидких видів транспорту чи засобів зв'язку для ефективного здійснення своїх владних повноважень на території у 800 тис. км². Тому в запровадженні своєї політики великим князям доводилося покладатися на удільних володарів, яких часто обтяжувала така зверхність.

По-друге, етнічне різномаяття населення.

Не сприяло міцності держави і те, що в Київській державі поруч зі слов'янами, що становили більшість населення, проживало понад 20 інших народів: на півночі й північному сході — чудь, весь, меря, мурома, мордва, на півдні — печеніги, половці, турки, каракалпаки, на північному заході — литва і ятвяги. Більшість цих народів силою потрапили під владу київських князів або були ворожі їм.

По-третє, зростання великого землеволодіння.

В міру розвитку господарства і феодалних відносин зміцнювалось і велике землеволодіння. Маючи натуральний характер, господарства посилювали владу місцевих князів і бояр, які, своєю чергою, прагнули економічної самостійності та політичної відокремленості.

Велике землеволодіння утворювалося різними способами: захопленням земель сільської общини, освоєнням нових земель та їхньою купівлею. Наприкінці XI – у XII ст. набуває поширення практика роздавання земель боярам і дружинникам у спадкове володіння (вотчину) як нагорода за службу князю. Але пізніше,

Двір удільного князя. Худ. А. Васнецов

*Князівська усобиця.
Мініатюра з літопису*

цілком опанувавши підвладні землі та створивши свій апарат управління і дружину, місцева верхівка дедалі більше відчуває потяг до економічної самостійності та політичної відокремленості земель.

По-четверте, відсутність чіткої системи престолонаслідування.

Спочатку на Русі домінував принцип спадкоємності князівської влади (від старшого до молодшого, а після смерті представників старшого покоління — від сина старшого брата до сина наступного за віком). Помітне збільшення кількості князівських нащадків зумовило їх прагнення до встановлення «вотчинного» принципу (від батьків до сина). Але в реальному житті відбувалося накладання цих двох принципів. Невизначеність і нерегульованість питання престолонаслідування розхитувало підвалини держави, становило основний зміст міжусобних війн. Центром міжусобної боротьби став Київ, що на той час був не тільки символом, а й засобом влади.

По-п'яте, зміна напрямків основних торговельних шляхів. Так, наприкінці XI ст. половецькі кочовища фактично перерізали торговельні шляхи до Чорного та Каспійського морів. До того ж у 1204 р. Константинополь, який був ключовим пунктом торговельного шляху «із варягів у греки», став жертвою Четвертого хрестового походу. Унаслідок цього Київ залишився поза основними торговельними шляхами. Такий стан речей зумовив певний занепад міста. З'являються нові центри торгівлі й торговельні шляхи. Дедалі серйозніше про себе починають заявляти Чернігів, Галич, Володимир-на-Клязьмі, Новгород, Смоленськ, Полоцьк.

По-шосте, постійні напади кочовиків і втручання сусідніх держав у внутрішні справи Русі-України.

Лише половці, за свідченням літописців, здійснили в 1055–1236 рр. 12 великих походів на руські землі. До того ж вони понад 30 разів брали участь у міжкнязівських усобицях.

Крім того, неодноразово в міжусобній боротьбі брали участь правителі сусідніх держав: Польщі, Угорщини тощо, які були не проти прихопити і частину земель Русі.

Удільні князі
(сучасна реконструкція)

Половецький вершник
(сучасна реконструкція)

Період політичного дроблення в історії Київської держави є закономірним етапом, що відображає не особливості розвитку руського суспільства, а загальноєвропейські тенденції. Він не передбачає занепад, а навпаки — розвиток окремих регіонів.

У період політичного дроблення на території України існували Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське (виокремилася з Чернігівського), Переяславське, Волинське та Галицьке князівства (останні два в 1199 р. були об'єднані в єдине).

? Які причини дроблення Київської держави?
Які особливості роздробленості?

2. Київське князівство

Київське князівство належало до найбільш розвинених в економічному аспекті земель Русі. У літописах згадуються 79 його міст. Головне місто — Київ, яке було політичним, економічним і релігійним центром Русі. Його населення становило близько 50 тис. жителів. Через Київське князівство пролягали Грецький, Соляний і Залозний торговельні шляхи. Основою господарства князівства було орне землеробство.

Київське князівство не перетворилося, на відміну від інших земель, на спадкову вотчину якоїсь із князівських ліній. Упродовж XII – першої половини XIII ст. до нього ставилися як до власності великокнязівського київського престолу і навіть як до спільної спадщини князівського роду.

Боротьба за Київ завжди набувала загальнодержавного масштабу. Лише за одне століття (1146–1246 рр.) київський престол 46 разів переходив від одного князя до іншого.

У 40-х роках XII ст. розгорнулася жорстока боротьба за київський престол між родами Мономаховичів і Ольговичів, а потім між різними гілками Мономаховичів.

Літопис про погром Києва дружиною Андрія Боголюбського (1169 р.)

«І грабували вони два дні увесь город — Поділля, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилування нікому і нізвідки: церкви горіли, християн убивали, а других в'язали, жінок вели в полон, силоміць розлучуючи із мужами їхніми. Діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І взяли вони майна без рахунку, і церкви оголили від ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали... і всі святині були забрані. Запалений був навіть монастир Печерський... І був у Києві серед усіх людей стогін, і туга, і скорбота невтишима, і сльози безперестанні».

? Із якою метою було здійснено такий погром міста? Чому в церквах було забрано ікони, книги, ризи, дзвони, святині?

Під час міжусобиць князі брали собі за союзників чорних клобуків, половців, поляків, литовців та угорців. У такій княжій колотнечі фактичними господарями Києва стали бояри. Вони виганяли або труїли небажаних князів, запрошували на престол того князя, який їм подобався.

Так, зокрема, сталося з володимиро-суздальським князем Юрієм Долгоруким, який тричі захоплював Київ.

Водночас Київ страждав від князівської боротьби. В історію ввійшов страшний погром, заподіяний місту в **1169 р.** князем Андрієм Боголюбським (син Юрія Долгорукого), який намагався знищити Київ як столицю-суперницю, натомість піднявши роль свого князівства. Проте місто незабаром відновилося.

Зрештою, київські бояри придумали хитру систему одночасного співправління двох князів із різних княжих родів. Ця система в останній чверті XII ст. забезпечила місту відносний спокій і розвиток. Такими співправителями стали Святослав Всеволодович (належав до роду Ольговичів) (1177–1194 рр.) і Рюрик Ростиславич (належав до роду смоленських Ростиславичів) (1180–1202 рр.). У цьому дуумвіраті першість мав Святослав. Саме він організував далекі походи проти половців 1183, 1185, 1187 рр., які змусили останніх відкочувати до пониззя Сіверського Дінця. По смерті князів Київське князівство знову охопив вир міжусобної боротьби.

Після загибелі в битві з монголами на річці Калка в 1223 р. князя Мстислава Романовича політична роль Києва занепадала. Київські князі вже не впливали на перебіг подій. Останнім київським князем був **Михайло Всеволодович** (1235–1239 рр.), який, дізнавшись про наближення монголів, утік із міста в Угорщину. Напередодні страшної навали місто залишилося без правителя, і його взяв під свою опіку галицько-волинський князь Данило.

? Чому в роки дроблення Русі за Київ точилася запекла боротьба між князями? Із якою метою володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський пограбував і спалив Київ?

3. Чернігівське князівство

Чернігівське князівство сформувалося в середині XI ст. Воно простягалось від Дніпра до Десни, а також включало Муромську волость і Тмуторокань. Найбільш розвиненими були землі навколо Чернігова. Більша частина князівства була вкрита лісами. Економічних зв'язків між окремими районами майже не і-

*Військо Андрія Боголюбського
вдирається до Києва.*

Худ. М. Фармух

нувало. Серед сорока міст князівства вирізнявся Чернігів — другий після Києва центр Русі.

У період свого розквіту в середині XII ст. князівство справляло великий вплив на сусідні землі та навіть претендувало на роль об'єднувача земель Русі. Ольговичі були одним з найвпливовіших княжих родів. Певний час вони володіли і Києвом. Проте протягом XII – першої половини XIII ст. князівство не знало спокою. Часті зміни князів, облоги, пожежі стали звичними для Чернігова.

Найвідомішим чернігівським князем був **Михайло Всеволодович** (1224–1234 рр.). Він намагався вступити в боротьбу за київський престол. Але в 1234 р. Михайло був змушений тікати з Чернігова, який узяли в облогу війська Данила Галицького. Наступного року він помстився, ставши галицьким князем, а потім останнім перед монгольською навалою — київським. У 1246 р. Михайла стратили у Золотій Орді за відмову поклонитися язичницьким ідолам. Згодом він був канонізований Православною церквою.

? Яка особливість Чернігівського князівства у політичному устрої порівняно з іншими удільними князівствами?

4. «Слово о полку Ігоревім»

5. Переяславське князівство

Переяславське князівство як один із трьох осередків формування Русі склалося ще з його розподілу між синами Ярослава Мудрого. На відміну від інших князівств, у XII – першій половині XIII ст. Переяславське князівство не мало політичної самостійності й було цілком залежним від Києва, а згодом — від Суздаля і Чернігова. У ньому, здебільшого, сиділи князі, які претендували на київський престол, або ті, хто отримував це князівство як компенсацію за відмову від претензій на Київ. Територія князівства була порівняно невеликою. На сході й півдні переяславські землі межували зі Степом. Тут розташовувалися опорні пункти оборони від кочовиків: фортеці Воїнь, Лубни, Полтава. Окрім столяного Переяслава, інших великих міст земля не мала.

Найвизначнішим із переяславських князів був **Володимир Глібович** — онук Юрія Долгорукого, який правив у 1169–1187 рр. Його головною турботою була боротьба з половецькими ханами Кобяком і Кончаком. Після невдалого походу 1185 р. новгород-сіверського князя Ігоря проти кочовиків Переяславське князівство опинилось у вкрай тяжкому становищі. У 1186 р. половці обступили

*Борисоглібський собор у Чернігові
(сучасний вигляд)*

ли місто. У такій скруті Володимир зміг розгромити половців під стінами міста, а наступного року разом з іншими князями відігнати їх далеко від Русі. Проте під час походу **1187 р.** він застудився і невдовзі помер. Саме в оповіді про смерть цього князя літописець ужив стосовно земель Південної Русі **назву «Україна»**: *«І плакали по ньому всі переяславці... За ним же Україна багато постогнала»*. Це — найдавніша згадка назви «Україна» в писемних джерелах. Другу згадку про Україну цей же літописець подає під 1213 р., розповідаючи, що князь Данило [Галицький] *«прийняв Верестій, і Угровеськ, і Верещин, і Столп'є, Комов, і всю Україну»*.

*Пам'ятник Володимирі Глібовичу
в Переяславі*

? З діяльністю якого князя пов'язано першу згадку назви земель Південної Русі «Україна»?

6. Галицьке князівство

Галицьке князівство сформувалося на землях, які були заселені хорватами, частково тиверцями та уличами, й увійшли до складу Київської держави за правління Володимира Великого. Вони мали вдале розташування, будучи недосяжними для нападів кочовиків зі Степу. Ці землі були густозаселені та господарськи розвинені, а їхні міста стояли на важливих торговельних шляхах із Заходу. Крім того, в Галичині містилися значні родовища солі, яким забезпечувалися вся Київська держава та сусідні держави.

Ще до входження до складу Русі в Галичині існувало державне утворення хорватів, сформувалася власна владна верхівка, яка стала основою для майбутнього багатого й могутнього боярства.

Після смерті Ярослава Мудрого в Галичині формувалася власна династія, родоначальником якої став онук Ярослава — тмутороканський князь Ростислав Володимирович. Його сини Рюрик, Володар і Василько в 1084 р., діючи спільно і спираючись на підтримку місцевих бояр, самочинно проголосили себе князями в цих землях. Вони заснували три удільні князівства. Спроби великого київського князя вигнати їх звідти не мали успіху, і тоді на

*Галицькі бояри
(сучасна реконструкція)*

Любецькому з'їзді було визнано їхнє право на ці землі як на вотчину.

По смерті братів між їхніми нащадками спалахнула міжусобна війна, перемогу в якій здобув Володимир Володарович на прізвисько **Володимирко** (1124–1152 рр.). Він у **1141 р.** об'єднав галицькі землі в одне князівство з центром у Галичі та відстояв у боротьбі з Києвом його незалежність. Проте в останньому бою Володимирко загинув.

Найбільшої могутності Галицьке князівство досягло за часів правління сина Володимирка **Ярослава** (1152–1187 рр.). Йому відразу, як і батькові, довелося відстоювати своє право на княжіння в боротьбі з київським князем (згодом волинським) Ізяславом Мстиславичем. У битві поблизу Тербовлі молодий Ярослав здобув перемогу.

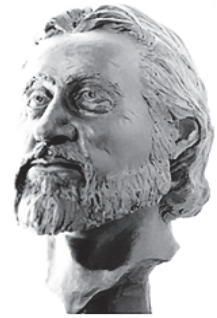
Маючи великий талант державного діяча, Ярослав, уміло застосовуючи і дипломатію, і силу, домагався свого. За часів його правління до Галицького князівства були приєднані землі аж до пониззя Дунаю, що відкривало нові торговельні шляхи по Дністру й Дунаю та сприяло розвитку міст князівства. Ярослав установив дружні відносини з Польщею та Угорщиною, вів боротьбу з половцями, будував укріплені міста на кордонах Галицької землі. Станом на середину 80-х років XII ст. Ярослав, якого прозвали Осмомислом (тобто багатодумним), став найвпливовішим князем на Русі.

Найскладнішою проблемою для князя була постійна боротьба з боярством, яке не хотіло погодитися з втратою свого домінуючого впливу. У цій боротьбі Ярослав так і не досяг бажаного успіху.

У 1171 р. бояри спалили на вогнищі коханку князя, боярину Настаську з половецького роду Чагрів, оголосивши її відьмою, і повернули до Галича законну дружину князя Ольгу, яка з частиною бояр переховувалась у Польщі. Хоча князь змирився з ситуацією, лад у сім'ї

Замок у Галичі (сучасний вигляд)

*Ярослав Осмомисл.
Скульптурна
реконструкція за
черепом. Автор
С. Горбенко*

*Бояри тягнуть Настаську на вогнище.
Худ. К. Лебедев*

Робота з історичними джерелами**Про Ярослава Осмомисла (Зі «Слова о полку Ігоревім»)**

bohdan-books.com
upload/data_files/
tmp_catalog/
up12-1.pdf

так і не настав. Ольга знову покинула Галич. Помираючи, Ярослав заповів, щоб його позашлюбний син Олег, більш здібний до державної справи, успадкував владу в Галичі, а Ольжиного сина відправив в уділ у Перемишль.

? Чому боярство Галицької землі сформувалось як міцний стан?

7. Волинське князівство

Останнім серед удільних князівств сформувалося Волинське. Воно розташовувалося на землях волинян. Ще до входження цих територій до складу Русі тут існував могутній дулібський союз племен, який загинув у боротьбі з аварами.

Волинські землі київські князі вважали своєю вотчиною і не бажали віддавати у спадкове володіння будь-якій князівській лінії. Унаслідок цього до середини XII ст. Волинь не мала власної династії: вона або безпосередньо управлялася з Києва, або ж волинський престол займали ставленики київських князів. Окрему князівську династію на Волині започаткував онук Володимира Мономаха Ізяслав Мстиславич 1136–1142, 1146–1154 рр.

Його син Мстислав Ізяславич (1154–1170 рр.), а також онук **Роман Мстисла-**

*Волинський вершник
(сучасна реконструкція)*

? Що відмінного в озброєнні та обладунках у зображеного вершника з європейським рицарем?

Роман Мстиславич приймає папських послів. Худ. Н. Неврев

Місто Володимир-Волинський (реконструкція)

вич (1170–1205 рр.) перетворили князівство на одне з найвпливовіших. Волинське князівство стало центром об'єднання Південно-Західної Русі.

? Чому Волинське князівство утворилося пізніше за інші князівства на українських землях?

ВИСНОВКИ

У другій половині XII – на початку XIII ст. відбувся остаточний розпад Русі на окремі князівства, які, своєю чергою, поділялися на уділи. На південноруських землях постали Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське, Волинське і Галицьке князівства. Усі вони мали певні відмінності у своєму розвитку і різну подальшу історичну долю. Певний час зберігався авторитет Києва як політичного центру Русі. Але постійна боротьба за нього між князями призвела до його занепаду і, відповідно, зміцнення регіональних центрів. У кожному утвердилася власна княжа династія, але всі походили від Рюрика, тобто були родичами.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Які причини жорстокої міжусобної боротьби між князями у другій половині XII – на початку XIII ст.?
2. Назвіть імена наймогутніших князів другої половини XII – першої половини XIII ст.
3. Під яким роком в історичних джерелах уперше згадується назва «Україна»?
4. Укажіть важливі епізоди політичної історії Київського, Чернігово-Сіверського і Переяславського, Галицького і Волинського князівств. Визначте наслідки цих подій для удільних князівств. Відповідь оформіть у вигляді таблиці.
5. **Питання для дискусії.** Чи призвела поява самостійних князівств до припинення існування Київської держави? Свою відповідь обґрунтуйте.
6. Яку роль відіграло боярство у становленні незалежного Галицького князівства? А яку роль у його розвитку?
7. **Обговоріть у групах.** З'ясуйте позитивні й негативні сторони роздробленості для розвитку Русі.

§ 13. КОЧОВІ НАРОДИ СТЕПІВ УКРАЇНИ X – XIII СТ. КРИМ У СКЛАДІ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

§ 14–15. КУЛЬТУРА РУСИ-УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТ.

1. Освіта. Розвиток наукових знань

У другій половині XI – першій половині XIII ст. на Русі продовжували існувати і розвиватися державні й церковні школи, приватне навчання. Літописець стверджував, що *«той, хто часто читає книги, той з Богом бесідує або зі святими мужаами»*.

У державних школах навчалися діти найближчого оточення князя з метою виховання грамотних державних діячів. Церковні школи готували паламарів і священників.

Освітнім центром Русі був Софійський собор Києва, при якому продовжувала діяти школа та бібліотека, засновані Ярославом Мудрим. У 1086 р. дочка князя Всеволода Ярославича Янка відкрила при Андріївському монастирі школу для дівчат. За свідченням літописів, розвиненим було і приватне навчання.

Уміння читати і писати було поширене серед широких верств населення Русі. Свідченням цього є берестяні грамоти, графіті, написи на ремісничих виробках, предмети для письма.

Для продовження і поглиблення освіти слугували бібліотеки, які існували при великих храмах та монастирях у Києві, Чернігові, Переяславі, Галичі, Володимирі тощо. За підрахунками вчених, книжковий фонд Русі налічував тисячі томів. Чимало було і приватних книгозбірень.

Для поширення книг діяли центри з переписування книг (скрипторії) у Києві, Новгороді, Галичі, Чернігові, Володимирі, Переяславі, Ростові та інших містах.

Потреба в книгах породила на Русі своєрідну галузь ремесла. Крім книгописців і палітурників, були редактори, перекладачі, художники, майстри пергаменту, ювеліри.

У XI–XIII ст., як свідчать візантійські джерела, за одну книгу можна було купити великий міський будинок або 12 гектарів землі. Ймовірно, не менш цінною була книга й на Русі.

Хоча в Київській державі, як і в усій Європі, не існувало такої галузі діяльності людини, як наука, нагальні потреби життя вимагали розвитку достовірних і точних прикладних знань. Вони передавалися усно з покоління в покоління як професійні секрети спеціалістами з певних ремісничих спеціальностей. Металургія, ковальська і ювелірна спра-

Переписувач

ви потребували знань із металознавства. Для виготовлення скла, емалей та інших штучних матеріалів слід було знати їхні хімічні властивості. Щоб здійснити паломництво до святих місць, потрібні були знання з географії. Без знань математики неможливо звести будівлю чи здійснювати торговельні операції. Так, цегла і декоративна керамічна плитка виготовлялися за певними стандартами. Майстри знали й користувалися числом π . Знання з астрономії давали можливість орієнтуватись у просторі, передбачати природні явища, вести літочислення.

Також знання бралися із книг. Зазвичай, це були перекладні книги античних, візантійських, арабських, західноєвропейських авторів із різних галузей знань: історії, географії, філософії, біології, математики тощо. Найпопулярнішими на Русі були: «Хроніка» Георгія Амартола, яка охоплювала опис історичних подій від створення світу до 842 р.; «Джерело знань» Іоанна Дамаскіна; «Шестоднев» Іоанна, болгарського священника, де подано тлумачення біблійної розповіді про шість днів створення світу Богом; «Фізіолог» невідомого автора, що містив розповіді про реальних і казкових, містичних (сирени, фенікс) звірів тощо. У творі Козьми Індікоплова «Християнська топографія» розповідалося, що земля — чотирикутник, оточений океаном; центром землі вважався Єрусалим.

Важлива та більш-менш достовірна інформація з географії Близького Сходу містить «Ходіння» ігумена Дмитра (Даниїла), який відвідав Палестину близько 1107 р. Він подав детальний опис Єрусалима та його святих місць.

У писемних джерелах збереглися відомості про діяльність лікарів, зокрема ченця Києво-Печерського монастиря Агапіта. У 1076 р. Святославу Ярославичу навіть було проведено хірургічну операцію з видалення пухлини на шиї. А онука Володимира Мономаха Євпраксія написала медичний трактат «Мазі».

? З яких джерел черпалися наукові знання в часи Київської держави?

2. Усна народна творчість

У народній творчості періоду другої половини XI – першої половини XIII ст. прослідковуються ті ж тенденції, що і в попередні роки. Продовжували розвиватися такі види усної народної творчості, як перекази і легенди, билини, різноманітні пісні, колядки і щедрівки, казки, прислів'я і приповідки.

Пам'ятник Бояну — збірному образу народних співців на Русі

Серед народної творчості, притаманної саме цьому періоду, слід відзначити дружинний епос, у якому оспівувалися перемоги вождя-князя та його дружини. Билини доповнюються новими сюжетами про боротьбу з половцями. Чимало казок присвячується боротьбі зі злими силами таких героїв, як Котигорошко, Вернигора, Вирвидуб, Кирило Кожум'яка тощо.

*Перемога Кожум'яки над печенігом.
Мініатюра з літопису*

До цієї доби належать казки, де згадується Змій Горинич. Літописець неодноразово називає половецького хана Тугоркана «змівичем», а розповідаючи про перемогу 1103 р. над половцями, говорить, що Володимир Мономах «сокрушив голови зміям».

3. Книжкові пам'ятки. Літописання

Перші книги до Київської держави були привезені з Візантії та Болгарії. Незабаром сформувалась і власна література, розквіт якої припадає на період другої половини XI – першої половини XIII ст.

До нашого часу збереглася лише невелика частина творчого доробку тієї доби.

Найдавнішою книгою Русі-України, що збереглася на теперішній день, є **Остромирове Євангеліє**, переписане в 1056–1057 рр. в Києві дияконом Григорієм на замовлення новгородського посадника Остромира.

Ця пам'ятка має винятково мистецьке значення завдяки своєму багатому оформленню.

Своєрідною енциклопедією різних знань тієї доби були «**Ізборники**» — *збірники різних за тематикою творів* переважно візантійських учених, які розтлумачують деякі складні для розуміння біблійні сюжети, а також повчають і дають настанови. В «Ізборнику» 1076 р. значне місце приділено правилам, якими людина має керуватися в житті. Уперше наголошується на існуванні конфлікту між бідними та багатими, який закликається розв'язувати на принципах християнської моралі, проповідуючи загальну любов і всепрощення. «Ізборник» 1073 р. має і велике мистецьке значення.

Серед оригінальних творів часів Русі вирізняється «**Слово о полку Ігоревім**». Головна думка твору — єдність князів у боротьбі із зовнішньою небезпекою. Проте частина істориків стійко переконана, що цей твір був створений значно пізніше, ймовірно в XVIII ст.

*Сторінка Остромирового
Євангелія*

Змістовний історичний матеріал міститься у складеному на початку XIII ст. «*Киево-Печерсько-му патерику*» — збірнику розповідей про життя святих.

Найоригінальнішою формою літератури Русі були **літописи**. Традиції літописання склалися в Києві, але згодом їх стали створювати і в інших регіонах.

Літописи становлять одне з найпомітніших історико-літературних явищ середньовіччя. На відміну від європейських хронік, вони писалися рідною мовою, що робило їх популярними. Вони читалися й переписувалися впродовж кількох століть, завдяки чому збереглися до нашого часу. Авторами літописів були ченці, священники, ігумени придворних монастирів, наближені до князя і самі князі. Практично всі літописи у своїй основі мають спільний київський літописний звід, відомий під назвою «**Повість минулих літ**» (кінець XI – початок XII ст.). Близько середини XII ст. спостерігається розгалуження літопису на ряд хронік, головним змістом яких стали місцеві події.

До «Повісті...», ймовірно, увійшли всі попередні літописні зводи, що не збереглися до нашого часу, — церковні повчання, усні перекази. Датовані події в літописі доведені до 1110 р. Вважається, що автором зводу був **літописець Нестор**.

Своє головне завдання літописець визначив у назві: розповісти наступним поколінням, «*звідки пішла земля Руська, хто почав у Києві першим княжувати і як виникла держава Русь*».

Безпосереднім продовженням «Повісті...» є Київський літописний звід кінця XII ст. Укладений ігуменом Мойсеєм у Видубецькому монастирі, він становить сукупність літописів, написаних різними авторами і для різних князів. У Київському зводі знайшли відображення літописні традиції Чернігова, Володимир-Волинського і Галича.

? Які книги часів Русі-України дійшли до наших днів? Яку назву має основний літописний звід Русі, що став основою для всіх подальших?

*Нестор-літописець.
Гравюра XVIII ст.*

*Сторінка «Повісті
минулих літ» з прикладом
декоративної в'язі вгорі
аркуша*

4. Архітектура

Архітектурний вигляд міст і сіл Русі визначався насамперед дерев'яними будівлями. Із дерева будувалися укріплення міст і зводилися храми. Всі будівлі мали багатий декор. Літопис говорить про існування 400–600 дерев'яних храмів Києва на початку XII ст. Проте головні храми будуються із цегли та каменю.

Так, у другій половині XI – на початку XII ст. у Києві були споруджені собори Дмитрівського, Михайлівського Золотоверхого, Видубецького, Печерського та Кловського монастирів. Упроваджується новий тип монастирського храму: шестистовпна будівля з одним куполом.

Новий тип храму започаткував **Успенський храм Печерського монастиря** (1078 р.). Згодом за його зразком Володимир Мономах збудував храм у Ростові. У 1108 р. за типом Успенського було зведено Михайлівський Золотоверхий собор у Києві.

Посиленням політичної ролі удільних князівств та розбудова їхніх столиць спричинили нові зміни у храмовому будівництві. Починаючи з 30-х років XII ст., значно збільшується кількість споруд, але зменшуються їхні розміри. Також спрощуються й архітектурні форми. Замість шестистовпних будівель зводяться чотиристовпні. Змінюється техніка кладки стін. Формуються київська, чернігівська, переяславська архітектурні школи, але їх об'єднує єдиний стильовий напрямок. Характерними пам'ятками цього періоду є храм Федорівського монастиря (1131 р.), церква Богородиці Пирогощії (1132 р.), Кирилівська (1146 р.) і Василівська (1183 р.) церкви в Києві, Юр'ївська (1144 р.) в Каневі, Борисоглібський (1128 р.) та Успенський (40-ві рр. XII ст.) храми в Чернігові.

Михайлівський Золотоверхий собор (сучасний вигляд і реконструкція)

Церква Богородиці Пирогощії у Києві (сучасний вигляд)

У той же час в Галичині стильові відмінності більш вагомі. Галицька архітектурна школа багато запозичує із західноєвропейської архітектури (романського стилю): колони, заглибини в стінах, різьблення по каменю, вітражі тощо.

Наприкінці XII – на початку XIII ст. зовнішні форми монументальних споруд знову ускладнюються, поширеними стають більш високі конструкції. Новий архітектурний стиль найбільш яскраво проявився у вигляді П'ятницької церкви в Чернігові (початок XIII ст.).

? Які риси в архітектурі культових споруд почали проявлятися у другій половині XI – на початку XIII ст.? Поясніть, чим це було зумовлено.

*П'ятницька церква у Чернігові
(сучасний вигляд)*

5. Києво-Печерська лавра

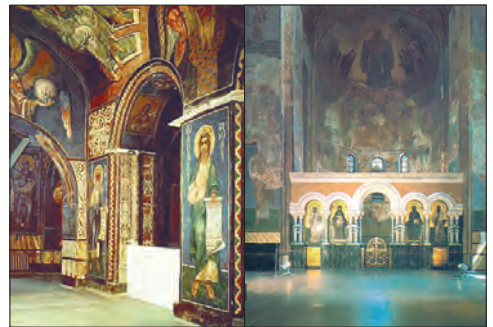
6. Мистецтво

З храмовим будівництвом тісно пов'язаний монументальний живопис, представлений **мозаїками** і **фресками**.

Мозаїками було прикрашено храми Михайлівського Золотоверхого монастиря та Успенський собор Печерського монастиря. Мозаїка святинь за композиційною схемою нагадувала Софійський собор, але зруйнування цих храмів у XX ст. знищило ці витвори давнього мистецтва. Проте дещо вдалося врятувати. Із Михайлівського храму збереглися композиція «Євхаристія», зображення Дмитрія Солунського, Стефана і Фадея. Порівняно із Софійським собором мозаїки Золотоверхого насичені більш яскравими кольорами, мають чіткіші лінії, більшу динаміку, а його персонажів наділено індивідуальними рисами.

Від початку XII ст. храми починають прикрашатися переважно фресками. Проте за своїм стилем виконання фрески нагадують мозаїки.

Видатним живописцем Русі-України був **Аліпій** (Алімпій, Олімпій) **Печерський** (бл. 1050–1114). Живопису він

*Фрескові розписи Кирилівської церкви
в Києві (сучасний вигляд)*

навчався у візантійських майстрів, які розписували храми Києва. Аліпій брав участь у розписі Успенського собору Києво-Печерської лаври. Згодом він став ченцем і прославився написанням ікон, декотрі з яких вважаються чудодійними. За переказами, саме він виконував мозаїчні роботи для Михайлівського Золотоверхого собору в Києві. Похований у Ближніх печерах Києво-Печерської лаври.

Визначним здобутком мистецтва Русі-України є **іконопис**.

Ікон часів Русі-України збереглося дуже мало. Кожна з них є високодуховним витвором мистецтва всесвітнього значення.

Українські вчені довели, що всі ікони цього періоду написано в Києві. Стиль виконання та розміри київських ікон нагадують мозаїку та фрески.

Особливим видом мистецтва Русі-України була **книжкова мініатюра**. Це — невід'ємна складова мистецтва рукописної книги. Говорячи сучасною мовою, мініатюра — це ілюстрація до книги. Невеликі розміри цього художнього твору зумовлюють і особливо витончену манеру його виконання.

Найдавніші мініатюри, що дійшли до нас від часів Русі, внесено до «Остромирового Євангелія». Тут на окремих аркушах уміщено три мініатюри із зображенням євангелістів Іоанна, Марка і Луки. Художник, який дотримувався всіх тогочасних канонів, зумів створити яскраві психологічні образи, що свідчить про його неординарний хист. Усі лінії виконано золотом, а тло заповнене яскравими барвами. Це нагадує перегородчасту емаль ювелірів Русі. Мініатюри облямовують орнаменти, подібні до тих, що можна побачити в Софійському соборі Києва.

Про високу майстерність книжкового письма та ілюстрування свідчить також «Ізборник» 1073 р., створений для Великих київських князів Ізяслава та Святослава Ярославичів. Книга відкривається цікавим розворотом, на лівому боці якого зображено князя Святослава із ро-

Мозаїчна композиція «Свхаристія» з Михайлівського Золотоверхого храму

Аліпій (Аліній)

Ікона «Благовіщення», XII ст.

диною — перший груповий портрет реальних людей у руському мистецтві, на правому — Спас на престолі. У тексті «Ізборника» трапляються красиві заставки, ініціали, на берегах книги розміщені знаки зодіаку.

Особливу увагу привертають мініатюри Радзивілівського літопису початку XV ст., який є копією Володимирського літописного зводу 1206 р. Книга містить 618 кольорових мініатюр, що ілюструють події часів Русі. Малюнки виконані в довільній манері, дають цінні відомості про архітектурні споруди Русі-України, одяг, зброю, речі хатнього вжитку. У них відображено події, що відбувалися впродовж трьох століть: похід русичів на Царгород, будівництво Софійського собору, повстання киян у 1068 і 1147 рр., битви з кочовиками і князівські усобиці тощо.

У XIII ст. з'являється **в'язь** — особливе декоративне письмо, яке використовувалося в рукописах, на фресках, іконах, могильних плитах тощо.

Також було поширеним і **різьблення по каменю**. Ним прикрашалися храми переважно зовні. Збереглося декілька різьблених шиферних плит Спаського собору Чернігова, Михайлівського Золотоверхого і Печерського монастирів. На них вирізьблювали орнаменти, «святих воїнів», античні та біблійні сюжети. Визначним досягненням руських різьбярів є невеличкі кам'яні ікони.

Високого рівня розвитку на Русі досягло **ужиткове мистецтво**. Його особливістю було те, що на виробих співіснували елементи язичницької та християнської символік. Ужиткове мистецтво представлене ювелірними

*Остромирове Євангеліє.
Мініатюри*

*Хрещення Володимира.
Мініатюра з літопису*

*Зразок декоративно-ужиткового
мистецтва Русі-України*

виробами, декоруванням предметів побуту, посуду, зброї, різьбленням по кістці.

У XI–XIII ст. досягли розквіту технології руських ювелірних майстрів **перегородчастої емалі, зерні та черні**.

Поширеним видом художнього ремесла на Русі-Україні було різьблення по дереву та кістці. Різьбою прикрашалися дерев'яні оселі, речі хатнього вжитку, човни, сани тощо. Різьба була пласкою, орнамент — геометричним, рідко — рослинно-геометричним.

Різьбленням по кістці руські майстри здобули собі міжнародне визнання. Їхні вироби були відомі в усіх країнах Європи. Особливу популярність мали різьблені шкатулки, образи, руків'я ножів, дзеркал, ложки, шахи та шашки.

? Які види мистецтва були поширені в другій половині XI — на початку XIII ст.? У якій техніці працювали ювелірні майстри Русі?

Жіночі прикраси — колти

Руські кістяні шахи

Діадема зі скарбу с.Сохнівка, виготовлена з використанням технології емалі

Зернь

Скань

Чернь

Приклади використання технологій

ВИСНОВКИ

Хоча від часів Київської держави до нас дійшла лише незначна частка культурної спадщини, але навіть ті поодинокі витвори мистецтва свідчать про високий рівень розвитку культури. Під впливом християнства на Русі-Україні з'явилися нові види мистецтва: зведення мурованих християнських храмів, монументальний живопис — фрески і мозаїки, станковий живопис у вигляді ікон, книжкова мініатюра. Поширилася писемність і «книжна наука». Місцеві майстри за нетривалий історичний час змогли не лише опанувати ці види творчості, а й розвинути їх, створивши самобутнє обличчя мистецтва Русі-України, яке вплинуло на мистецтво сусідніх народів і подальших віків. Зросла самобутня література, яка подарувала нам твори світового значення («Слово о полку Ігоревім» та ін.). Оригінальним і неперевершеним залишалося ювелірне мистецтво.

Культура Русі-України живилася з різних джерел. У ній тісно переплелися християнські та язичницькі традиції.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Де на Русі можна було здобути освіту?
2. Які зміни сталися в літописанні в середині XII ст.? Чим вони були зумовлені?
3. Розвиткові яких видів культури сприяло християнство? Чому мозаїка на початку XII ст. зникає як елемент оздоблення храмів?
4. Які різновиди народної творчості мали поширення на Русі-Україні? Вкажіть основні сюжети.
5. Підготуйте презентацію про основні книжкові пам'ятки Русі-України другої половини XI – початку XIII ст.
6. Ким були Нестор, Алімпій, Агапіт?
7. Назвіть видатні пам'ятки архітектури Русі-України другої половини XI – початку XIII ст., які збереглися до нашого часу.
8. **Обговоріть у групах.** Яку пам'ятку архітектури можна вважати символом цього періоду в історії Київської держави?

**Запитання та завдання для узагальнення
за розділом «Русь-Україна
у другій половині XI – першій половині XIII ст.»**

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
uUZ3.pdf

**Тестові завдання до розділу
«Русь-Україна у другій половині XI –
першій половині XIII ст.»**

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
uTZ3.pdf

РОЗДІЛ 4

Королівство Руське (Галицько-Волинська держава)

§ 16. УТВОРЕННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
up16.pdf

1. Об'єднання Волинського і Галицького князівств

Боротьба між боярством і князями призвела до послаблення галицької династії Ростиславичів.

У **1199 р.** волинський князь **Роман Мстиславич** (1173–1205), скориставшись смертю галицького князя Володимира, захопив Галич і об'єднав два князівства в єдину **Галицько-Волинську державу**.

Вона розташувалася на перехресті важливих торговельних шляхів і була важкодоступною для набігів кочовиків. Віддаленість від Києва послаблювала залежність від центральної влади.

На піднесення Галицько-Волинської держави також впливала енергійна політика князів Романа Мстиславича та його синів Данила і Василька, а існування багатих родовищ солі, родючих земель, розвиненого ремесла сприяло розвитку торгівлі та економічному зростанню цих територій.

- ?** Коли утворилося Галицько-Волинське князівство? Яка принципова різниця між галицьким і волинським боярством? Яке боярство було більш віддане князю?

Князь Роман Мстиславич приймає послів. Худ. М. В. Неврев

Галицько-Волинська держава

Передумови об'єднання Волинського і Галицького князівств

Вигідне географічне положення (віддаленість від Києва, важкодоступність, розташування на перехресті торговельних шляхів)

Необхідність спільної боротьби двох князівств проти Угорщини та Польщі

Енергійна об'єднавча політика волинського князя Романа Мстиславича

Економічне зростання князівства завдяки існуванню величезних родовищ солі

2. Галицько-Волинське князівство за Романа Мстиславича

Роман Мстиславич був сміливою, твердою та рішучою людиною. Літописець називає Романа «самодержавцем всея Русі».

Для утвердження своєї влади він відмовився від обіцянки, даної галицьким боярам, а з тими, хто був невдоволеним його діями, жорстоко розправлявся. Виправдовуючи свої дії, Роман говорив: *«Не почавивши бджіл, меду не наїсишся»*. Після такої кривавої розправи решта боярства не наважилися виступити проти нього.

Романові Мстиславичу приписують розробку проекту *«доброго порядку»* на Русі. Він пропонував покласти край міжусобицям, які ослаблюють державу і роблять її легкою здобиччю для половців. Головною умовою *«доброго порядку»* було те, що в разі смерті Великого князя його наступника мали обирати шість наймогутніших князів: галицький, суздальський, чернігівський, смоленський, волоцький і рязанський. Князі також мали перебрати на себе зобов'язання не чинити напади один на одного, а в разі порушення цієї умови всі мають стати на бік скривдженого. Щоб запобігти дробленню земель-князівств на уділи, Роман пропонував передавати князівський престол старшому синові, а не ділити між усіма.

Для обговорення цих пропозицій пропонувалося скликати з'їзд князів. Проте всі князі під різними приводами відмовилися.

Для подальшого зміцнення своєї держави Роман Мстиславич розширював її кордони, організовуючи походи на литовців, половців, поляків. Як зазначається в літописі, Роман *«одолів усі поганські народи, мудрістю розуму додержуючи заповідей Божих. Адже він кидався на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись, ...переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як тур, бо він ревно наслідував свого предка Мономаха...»*

Його послів і купців приймали у Візантії, Священній Римській імперії, Польщі, Угорщині.

Важливим у політиці князя було прилучення ним до своїх володінь у **1202 р.** (повторно в 1203–1204 рр.) Києва. Кияни охоче перейшли під його владу, відчинивши перед князем браму міста.

Князь Роман Мстиславич

Після приєднання Києва під владою Романа Мстиславича опинилися Галицьке, Волинське, Київське і Переяславське князівства, тобто всі землі, що утворюють сучасні українські, за винятком Чернігівської. За обширом територій його володіння перевищували розміри Священної Римської імперії. Здобувши Київ, Роман до свого титулу додав ще й Великого князя.

Активна зовнішня політика князя зумовила його втручання в боротьбу між прихильниками римських пап (гвельфів) та імператорів (гібелінів), у якій він зайняв бік останніх. Рухаючись до Німеччини, він несподівано зіткнувся із загоном краківського князя. Бій відбувся в липні **1205 р.** під **Завихвостом**. Про цю подію французька хроніка повідомляє: *«Король Русі на ім'я Роман, вийшовши за межі своїх кордонів і бажаючи пройти Польщею до Саксонії... за волею Божою вбитий двома братами, князями польськими, Лешком і Конрадом, на річці Вісла».*

Раптова смерть князя призвела до того, що створене ним об'єднання земель розпалося. Деякі дослідники називають його першою справді українською державою.

? Які землі об'єднав Роман Мстиславич? Завдяки чому він цього домогся?

3. Боротьба синів Романа Мстиславича за відродження Галицько-Волинської держави

Коли загинув Роман Мстиславич, його старшому синові Данилу було чотири роки, а молодшому Василькові — два. Скориставшись цим, бояри змусили їх разом із матір'ю Анною залишити Галич, а на княжий престол запросили сіверських князів, онуків Ярослава Осмомисла, синів Ігоря Святославича — Романа, Святослава і Ростислава. Галицьке боярство керувалося єдиною метою: позбутися нащадків Романа та послабити княжу владу.

Данило, Василько та їхня мати були змушені шукати притулку в угорського короля Андраша II (Андрія II) та краківського князя Лешка, які визнавали право малолітніх князів на галицько-волинський престол. Володарі Угорщини та Польщі прагнули використати присутність малолітніх князів як привід для втручання у внутрішні справи Галицько-Волинського князівства. Удавано підтримуючи законних спадкоємців, вони прагнули загарбати їхні спадкові володіння.

Проте Ігоровичі, що були запрошені до влади боярами, почали вимагати реальної влади. У той час угорський ко-

Мстислав Удатний і його дружинники.
Худ. невідомий

Розправа з боярами.

Худ. М. Горелік

роль разом із військом вирушив на Галич і за допомоги боярства захопив його. Ігоровичів було взято в полон, а угорські війська вдалися до насильства над населенням. Іноземне свавілля викликало обурення серед жителів, які підняли повстання, в результаті чого на престол повернулися Ігоровичі, котрим удалося втекти з полону. Прийшовши до влади, Ігоровичі жорстоко розправилися з галицькими боярами. Як оповідає з певним

перебільшенням літопис: *«Ігоровичі зібралися на раду в справі галицьких бояр і вирішили перебити їх — і при нагоді таки перебили... було вбито їх числом 500, а інші розбіглися хто куди»*. Але це не допомогло Ігоровичам закріпитися при владі. Уцілілі бояри, серед них наймогутніший Володислав Кормильчич, звернулися до угорського короля з проханням відпустити з ними законного князя Данила Романовича і надати допомогу проти Ігоровичів. У результаті в **1211 р.** Данило повернувся на батьківський престол, а декількома роками раніше його братові Васильку та матері Анні пощастило закріпитися на Волині (у містах Берестя і Белз).

Галицькі бояри, щоб довести свою могутність, за великі гроші викупили з угорського полону Ігоровичів і прилюдно їх стратили. Це був єдиний факт у середньовічній історії України, коли васали привселюдно страчували своїх сюзеренів.

Але це не змусило Данила та матір коритися сваволі бояр, через конфлікт з якими їм нічого не залишалось, як знову рятуватися втечею. Провідник боярства **Володислав Кормильчич у 1213 р. наважився проголосити себе князем**. Це був єдиний випадок титулування князем боярина.

Князювання боярина викликало обурення серед руських князів. До того ж цим фактом вирішили скористатися угорці та поляки. У місті Спіш вони уклали угоду, за якою передбачалося одружити п'ятирічного сина угорського короля Коломана з трирічною донькою польського князя Соломією та проголосити Коломана «королем королівства Галицького». Також передбачалося укласти унію (союз) галицької православної митрополії з Католицькою церквою.

Здійснюючи угоду, угорський і польський володарі почали загарбувати галицькі й волинські землі. Але, розуміючи незаконність своїх дій, вони вирішили відкупитися від Данила, віддавши йому Володимир.

Тим часом завойовники посварилися між собою, чим скористався Данило, який разом зі своїм тестем Мстиславом Удатним, що був запрошений на галицький престол, звільнили Галич і всі землі, захоплені поляками. Так, у 1221 р. Мстислав Удатний, який походив з удільних київських князів, а до того князю-

Битва під Дорогичином — одна з перших битв, яка зупинила наступ німецьких хрестоносців на схід. Художник С. Серветник

вав у Новгороді, утвердився в Галичі, а Данило — на Волині. Одначе Мстислав, будучи недалекоглядним політиком, послухався наговорів галицьких бояр і заповів у 1228 р. Галицьке князівство синові угорського короля Коломану, що був одружений з його другою дочкою. Із цим не міг змиритися Данило, який у результаті десятирічної боротьби з угорцями спромігся відновити свою владу в Галичині. Волинь він заповів молодшому братові Васильку, який у всіх справах діяв спільно з Данилом. **1238 рік** відзначився для Данила Романовича ще однією важливою подією. Він не лише розгромив під **Дорогичином** рицарів Добжинського ордену, що вторглися в його володіння, а ще й узяв у полон їхнього магістра Бруно. За літописом, Данило напередодні битви виголосив: «*Не личить держати нашу батьківщину крижевникам (хрестоносцям)*».

Наприкінці **1239 р.** Данило відновив владу над Києвом. Столицею відродженої держави Данило у 1238 р. обрав новозбудоване місто **Холм**, щоб бути подалі від бунтівного галицького боярства. Для зміцнення своїх володінь він розгорнув широку містобудівну діяльність, посилюючи кордони фортецями. Саме в цей час зі сходу насувалася небезпека — монголи.

Реконструкція замку короля Данила у Холмі з церквою Івана Златоуста

? Коли та як Данилу і Васильку Романовичам поталанило відновити батьківську спадщину?

Робота з історичними джерелами**«Галицько-Волинський літопис» про заснування
Данилом Романовичем міста Холм**

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
up16-1.pdf

ВИСНОВКИ

У 1199 р. сталася подія великої історичної ваги: об'єдналися Галицьке і Волинське князівства. Постало нове утворення, якому судилося стати продовжувачем традицій Русі-України. Воно також зробилося центром об'єднання земель Південно-Західної Русі. Творцем нового князівства був Роман Мстиславич — один із визначних князів Русі, який намірився створити велику могутню державу. Проте через смерть князя його планам не судилося втілитися в життя. Синам Романа довелося починати все від початку, і в результаті напруженої боротьби вони досягли мети. Проте відновлена держава знову опинилася перед новим випробуванням — монгольською навалою.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Які основні причини об'єднання Галицького і Волинського князівств?
2. Чому саме Волинське князівство стало ініціатором об'єднання?
3. Чи можна вважати Галицько-Волинське князівство першою справді українською державою?
4. Яку політику проводив Роман Мстиславич після утворення єдиної Галицько-Волинської держави?
5. Чому сини Романа Мстиславича були змушені силою доводити своє право на батьківську спадщину?
6. Визначте чинники, які сприяли перетворенню Галицько-Волинського князівства на могутню державу, і такі, що послаблювали її. Відповідь подайте у вигляді таблиці.
7. Чому саме в Галицькому князівстві стало можливим єдине на Русі вокняжіння боярина?
8. Чи міг припинити князівські чвари запропонований Романом Мстиславичем «добрий порядок»? Яка європейська держава мала подібний устрій?

§ 17–18. МОНГОЛЬСЬКА НАВАЛА. УТВОРЕННЯ ЗОЛОТОЇ ОРДИ. ВІДНОВЛЕННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА ЗА ДАНИЛА РОМАНОВИЧА

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
up17-18.pdf

1. Перший похід монголів на Русь

У 1206 р. в монгольських степах під владою Чингісхана об'єдналися монгольські племена. Як вам уже відомо з курсу всесвітньої історії, протягом 1207–1222 рр. монголи підкорили Південний Сибір, Північний Китай, Середню Азію, частину Персії та Закавказзя, створивши могутню імперію.

Наприкінці другого десятиліття XIII ст. монгольські хани почали готуватися до вторгнення у прикаспійські та причорноморські степи, в яких панували основні вороги монголів — **половці**. Для розвідування шляху до вторгнення через ці землі було направлено 30-тисячне військо під керівництвом найдосвідченіших полководців Чингісхана **Субедея** і **Джебе**.

У **1222 р.** монгольське військо несподівано пододало Кавказькі гори та опинилося в них у заплілі половців. Останні у битві на березі річки Сіверський Донець зазнали поразки. Потім монголи рушили до Криму, де захопили венеціанську фортецю Судак.

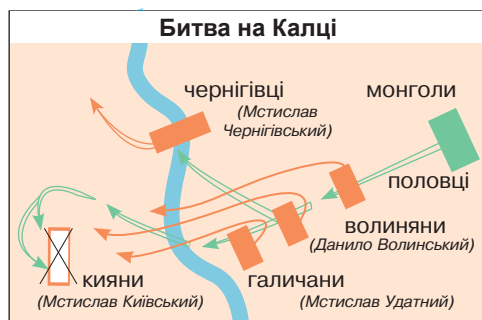

Субедей. Китайський малюнок

Тим часом тесть галицького князя Мстислава Удатного **половецький хан Котян** звернувся по допомогу до руських князів: «*Якщо не допоможете нам, будемо ми сьогодні порубані, а вас завтра порубають*». На з'їзді у Києві князі вирішили дати монголам бій у **половецьких степах**.

У середині квітня 1223 р. об'єднане військо руських князів і половців, що налічувало 50–60 тис. воїнів, зібралося на острові Хортиця, що на Дніпрі. Монголи, дізнавшись про це, направили до руських князів послів із пропозицією відмовитися від походу, оскільки їм були потрібні лише половці. Але князі відхилили це, до того ж убивши монгольських послів.

31 травня (за іншими відомостями — 16 червня) **1223 р.** головні сили русько-половецького війська і монголів зустрілися на річці Калка (зараз Кальчик, притока річки Кальміус, що впадає в Азовське море).

? Розгляньте малюнки. Які події битви на Калці вони ілюструють?

Спочатку русько-половецьке військо примусило монголів відійти на лівий берег річки. Мстислав Удатний не захотів ні з ким ділитися славою і вступив у бій без погодження з іншими князями. Так, його полки, волиняни Данила Романовича і половці переправилися через Калку й атакували монголів, які під ударом важкоозброєних дружинників почали відступати. Але половці не витримали монгольського контрудару й кинулися врозтіч, вносячи сум'яття у лави руських дружин. Під час битви Данило був поранений у груди, але все-таки продовжував керувати своїми полками. Князь зміг організовано вивести військо з бою, уникнувши монголів, які переслідували русичів три дні, і з незначними втратами повернутися додому.

Коли стало зрозуміло, що полки Мстислава Удатного й половці зазнали поразки, інші князі так і не рушили в бій, щоб переломити його на свою користь. Це дало монголам змогу розбити руські полки поодиночі. Найзавзятіше чинив опір

великий київський князь Мстислав, який устиг збудувати укріплений табір. Монголи три дні намагалися його захопити, але їхні спроби були невдалими. Тоді вони підступом зламали опір. Мстислав піддався обіцянці, що монголи відпустять обложених і не проллють їхньої крові в обмін за викуп. Але тільки-но руські князі склали зброю, монголи *«людей посікли, а князів подавили, поклавши під дошки. А самі на верх сіли пирувати»*.

Під час битви, як пише літописець, *«руські князі зазнали такої поразки, якої ще не було ніколи»*: загинули шість князів, лише кожен десятий воїн повернувся неушкодженим.

Крім утрат княжих дружин, перша зустріч із монголами ніяк не позначилася на внутрішньому розвитку Русі.

? Коли вперше монголи з'явилися на Русі? Якими були результати битви на річці Калка?

2. Монгольська навала на північно-східні князівства

Після десятирічної перерви в 1235 р. монголи почали готуватися до завойовницького походу на Захід. Очолив Великий західний похід онук Чингісхана хан

Батий (Бату). Монгольська армія була добре навченою й дисциплінованою. Її основу складала важка кіннота. До армії також увійшли загони підкорених племен (одним із них були татари — саме тому руські літописці назвали це військо монголо-татарським). Монгольське військо також мало велику кількість різних металевих і стінобитних машин, якими опікувалися китайські інженери.

Після розгрому Волзької Булгарії перший удар монголів на початку зими **1237 р.** припав на Рязанське князівство. Батий, пославши до рязанських князів Юрія та Олега послів, вимагав, щоб йому дали «десятину» — десяту частину людей, майна і зброї. Князі відмовилися виконувати такі умови. Не маючи підтримки, рязанські князі почали діяти самостійно. Княжа дружина у відчайдушному бою зустріла ворога на кордоні князівства, але була здолана. Після цього монголи взяли в облогу Рязань, яка чинила опір шість днів. Місто було знищено вщент, князі та їхні родини загинули. Проте рязанці не припинили опору. Загін воєводи Євпатія Коловрата ще довго завдавав відчутних ударів монголам, здійснюючи стрімкі набіги.

Далі настала черга Володимиро-Суздальського князівства. Воно теж не змогло вистояти перед монгольською навалою.

Відмовившись від походу на Новгород, монголи повернули на південь у стеги. По дорозі наприкінці березня **1238 р.** головні сили монголів підійшли до невеличкого чернігівського міста Козельськ. Протягом семи тижнів Батий намагався зламати опір його жителів. Лише після того, як монголи підвезли облогові машини, їм удалося потрапити до Козельська. Останні захисники міста здійснили відчайдушно сміливий крок. Уночі вони вийшли з палаючого міста і, винищивши

Батий. Китайський малюнок

Монгол у поході. Китайський малюнок

Штурм монголами Рязані. Діорама

Оборона Козельська. Діорама

чотири тисячі монголів та облогові машини, усі полягли. За відчайдушний опір монголи назвали Козельськ «Злим містом», а всіх, хто залишився, винищили.

? Які князівства першими зазнали Батієвої навали?

3. Падіння Переяславського та Чернігівського князівств

Навесні 1239 р. монголи вдерлися у межі Переяславського князівства і взяли в облогу Переяслав. Місто мало сильні укріплення. Очолив оборону міста єпископ Симеон. Як свідчить літопис, ворог узяв Переяслав 3 березня 1239 р. «*списом, вибив його увесь, і церкву архангела Михаїла сокрушив... І єпископа, преподобного Симеона, вони убили*».

Восени 1239 р. монголи підступили до Чернігова. Князь Мстислав Глібович дав бій монголам під стінами міста, але «*переможений був, і безліч із воїнів його побито було*». Князь із рештою дружини був змушений рятуватися втечею. 18 жовтня вороги ввірвалися до міста, пограбували і спалили його. Далі монголи зруйнували Глухів, Путівль, Вир, Рильськ та інші.

Наприкінці року монгольське військо підійшло й до Києва, але не наважилося

*Захоплення монголами Переяслава.
Діорама*

Руїни Спаської церкви у Переяславі

Монголи в захопленому Переяславі

Монголи під стінами Чернігова

на його штурм і відійшло в Степ. Цього ж року монголи здійснили похід у Крим, підкоривши його своїй владі.

? Коли монголи захопили Переяслав і Чернігів?

4. Оборона Києва. Монгольська навала на Галицько-Волинську державу

У 1240 р. Батисва навала докотилася до меж Галицько-Волинської держави, яка тільки-но об'єдналася під владою Данила Романовича (Галицького). Саме перед монгольським наступом до володінь Данила приєднали Київ, управління яким доручили **тисяцькому Дмитру**, талановитому і хороброму воєначальнику.

Штурм Києва монголами

Монгольська навала на Південно-Західну Русь

Кияни, відчуваючи, що їм доведеться чинити опір монголам, які вже хазяйнували в інших князівствах, готували місто до облоги. Вони відновлювали мури й вали міста, що були найбільшими серед міст Східної Європи.

На початку літа на лівому березі Дніпра з'явився великий розвідувальний загін, який направив посланців до міста з пропозицією здатися, проте кияни відхилили її. Наприкінці літа **1240 р.** величезне монгольське військо з півдня вдерлося в межі Київського князівства. Першими прийняли на себе удар залоги міст-фортець уздовж річки Рось, що прикривали Київ від набігів кочовиків. Усі 23 фортеці після запеклого опору були вщент зруйновані монголами. Потім така ж доля спіткала міста, що безпосередньо прикривали Київ: Вітичів, Василів, Білгород, Біла Церква та інші.

5 вересня 1240 р. Батий підійшов до стін Києва і розпочав його облогу.

? Розгляньте малюнки. Складіть розповідь «Захист останнього рубежу. Під стінами Десятинної церкви». Чи правильно вчинили кияни та жителі інших міст Русі, що до останнього захищали рідні міста? Свою відповідь аргументуйте.

Головний удар був спрямований в районі Лядських воріт (де тепер у столиці майдан Незалежності). Тут монголи зосредили основну масу облогових машин, які, як пише літописець: «безперервно били день і ніч». Зрештою, 19 листопада в мурах міста з'явилися проломи. Монголи пішли на штурм. У перший день вони зуміли оволодіти стінами і валом міста Ярослава, але далі просунутися не змогли. Скориставшись перервою, кияни створили нову лінію оборони вздовж укріплень міста Володимира. 6 грудня монголи прорвали укріплення в районі Софійських воріт (тому їх ще називають Батиськими) і підійшли до останнього рубежу оборони міста, що був зведений захисниками біля Десятинної церкви. Останні захисники чинили відчайдушний опір, але Батий знову застосував облогові машини. Під їхніми ударами кам'яні стіни Десятинної церкви не витримали і завалилися, поховавши під уламками останніх захисників. До рук монголів потрапив поранений тисяцький Дмитро, якому вони на знак поваги дарували життя.

Італійський мандрівник П'єтро де Карпіні про відвідання Києва в 1246 р.

«Коли ми їхали через їхню землю, ми знаходили незліченні голови і кістки мертвих людей, які лежали на полі, бо місто це було досить великим і дуже багатолюдним; а тепер воно зведено майже нанівець, ледве існує там 200 будинків, а людей там тримають вони в найтяжчому рабстві». (До навали місто мало 9 тис. дворів, і мешкало в ньому 50 тис. осіб).

? 1. Через скільки років після монгольської навали посланець Папи Римського відвідав Київ? 2. Яку картину спустошень він побачив? 3. Якими були наслідки навали для Києва?

На початку **1241 р.** монголи вдерлися на Волинь, прямуючи до Володимира. Несподівано для себе завойовники зіткнулися із сильним опором міст-замків Колодяжин, Данилів і Кременець. Зрозумівши, що облога затягнеться надовго, а приступ принесе великі втрати, Батий змінив тактику. Облишивши неприступні замки, він розділив свою армію на декілька сильних загонів, які розійшлися по землях Галичини й Волині, знищуючи все на своєму шляху. Основними силами Батий узяв в облогу Володимир. Боротьба за місто була кривавою — воно боронилося до кінця. Останніми осередками опору стали муровані церкви, які після відходу ворога залишилися заповненими трупами, про що свідчать дані археологічних досліджень. Так само завзято захищалися й інші міста князівства — Звенигород, Галич, Райки, Ізяслав тощо. Лише новозбудований і сильно укріплений Холм та гірські фортеці відбили напади ворогів.

*Руїни Десятинної церкви.
Малюнок невідомого
художника початку XIX ст.*

Поки монголи паплюжили землі Галицько-Волинської держави, князь Данило Романович безуспішно намагався схилити до спільної боротьби проти монголів правителів Угорщини та Польщі. Останні сподівалися, що навала їх омине, однак монголи, здолавши карпатські перевали, вступили в межі Угорщини і Польщі, де продовжили свій похід до Адріатичного моря, завдавши угорцям і полякам нищівної поразки.

Проте **1242 р.** монголи повернулись у Причорноморські та Прикаспійські степи, де заснували свою державу — **Золоту Орду**.

? За яких обставин і в якому році постала Золота Орда?

5. Наслідки монгольської навали

Монгольська навала відрізнялася від попередніх грабіжницьких набігів кочовиків. Монгольська верхівка прагнула не лише збагатитися за рахунок пограбування, а й поставити під залежність своєї імперії захоплені князівства та отримувати з них постійний дохід.

Історики не мають єдиної точки зору на наслідки навали. Одні твердять, що лише окремі райони були спустошені, а загалом руські князівства зберегли свій потенціал. Інші наголошують, що наслідки навали були катастрофічними. Мали місце величезні людські втрати. Із 74 літописних міст колишньої Русі-України було розорено 49. 14 із них уже не відродилися, а 15 із часом перетворилися на села. У перші 50 років монгольського панування не було побудовано жодного нового міста, а домонгольського рівня кам'яного будівництва було досягнуто лише через сто років. Занепав ряд ремісничих спеціальностей, було втраче-

? Розгляньте карту. Території яких сучасних держав входили до складу Золотої Орди?

но секрети виробництва ювелірних виробів (емаль, зернь, чернь). Деякі райони знелюдніли, скоротилися посівні площі, занепала торгівля. Монгольська навала також призвела до значних демографічних утрат, було знищено багато представників руської еліти.

І все ж, попри такі наслідки, навала не зупинила розвитку розорених земель. Поступово населення відродило міста і господарство. Після розгрому монгольських військ на Синіх Водах у **1362 р.** українські землі було звільнено від їхнього панування.

? Якими були наслідки монгольської навали для Русі?

6. Монгольське панування на українських землях.

Після Батисвої навали українські землі Київщини, Чернігово-Сіверщини, Переяславщини потрапили під владу Золотої Орди.

На підкорених землях монголи вимагали, щоб народи *«давали їм десяту частину від усього — як від людей, так і від майна»*. Крім того, монголи збирали плужне (податок із плуга), мито, подвірне (податок із двору), корм (перевезення та утримання ханських послів). Для визначення розмірів надходжень від податків і поборів на підкорених землях монголи здійснювали переписи населення і майна. Крім того, монголи запроваджують **баскакську систему**. Вона передбачала призначення баскаків (намісників) на певні території. Баскаки з військовим загоном, об'їжджаючи свої володіння, збирали данину і здійснювали нагляд над своїми територіями. На землях, де монголи зберегли княжу владу, сам князь повинен був збирати данину і відправляти її в Орду. Також князь мав отримувати **ярлик** — дозвіл на княжіння у своїх володіннях.

До особливостей золотоординського панування можна зарахувати те, що руські землі не було безпосередньо долучено до складу Золотої Орди (за деяким винятком). Також на території Русі не існувало постійно діючого адміністративного апарату завойовників. До того ж монголи толерантно ставилися до християнства і православного духовенства. Останнє не сплачувало данину та інші податки.

Панування монголів на українських землях, окрім значних людських і матеріальних утрат, мало наслідком і **«знекняження»** окремих земель. Так, Переяславське князівство було ліквідовано, а його землі перейшли під безпосередню владу монголів. Київське князівство майже всю другу половину XIII – початок XIV ст. теж залишалося без князя. Лише на початку 30-х рр. XIV ст. в письмових джерелах з'являються згадки про київських князів. У чернігово-сіверських зем-

Словничок

Баскак — намісник хана на певній території. Збирав данину і судив.

Ярлик — дозвіл хана князеві на княжіння.

лях у перші роки після навали Ольговичі ще утримували владу. Після загибелі в Орді Михайла Всеволодовича вони теж утратили її. Постійні набіги, зловживання баскаків та інші негаразди призвели до значного знелюднення земель Переяславщини та Чернігівщини.

Отже, монголи фактично знищили Київське, Переяславське і Чернігово-Сіверське князівства. У межах цих земель постали монгольські округи — «тьми».

? Як здійснювалася влада Золотої Орди над руськими князівствами?

7. Відновлення Галицько-Волинської держави

Монгольська навала хоч і зруйнувала ключові центри земель Галич і Володимир-Волинський, не завдала значної шкоди Галичині та Волині. Ці землі навіть не потрапили в безпосередню залежність від Орди. Більшість міст і господарство земель швидко відновилися, проте єдність Галицько-Волинської держави було порушено. Данилові Романовичу і його братові Васильку знову довелося долати опір свавільних бояр і відстоювати своє право на князівство в боротьбі із сином чернігівського князя Михайла Всеволодовича Ростиславом, який спирався на Угорщину і Польщу.

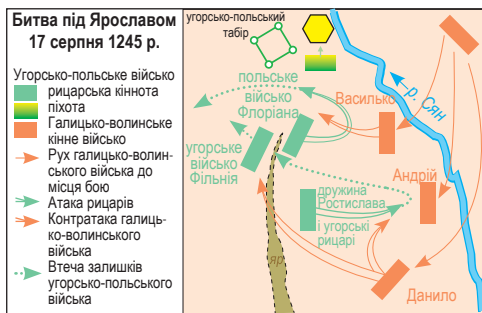

Схема битви під Ярославом

Турнір між воеводою Воршем та князем Ростиславом під обложеною фортецею в Ярославі. Ростислав впав з коня та отримав поранень

Вирішальна битва між противниками відбулася 17 серпня **1245 р. під Ярославом**, де Данило разом зі своїм братом Васильком здобув блискучу перемогу.

Це була одна з найбільших битв на Русі в XIII ст. У цій битві Данило проявив неабиякий талант полководця. Він розмістив війська так, що навмисно послабив центр своїх позицій. Це дало змогу під час бою заманити угорське військо і дружину Ростислава під фланговий удар своєї добірної кінноти. У полон потрапили командувачі угорських і польських військ, а також багато ворожих Данилу бояр. Лише Ростиславові вдалося втекти. Спочатку він переховувався у Польщі, а потім назавжди оселився в Угорщині.

Перемога під Ярославом поклала край боротьбі за відновлення єдності Галицько-Волинської держави. Для приборкання боярства Данило стратив чимало боярських ватажків.

? Яким було становище Галицько-Волинської держави після Батиевої навали? Перемога в якій битві дала змогу Данилу Романовичу відновити єдність Галицько-Волинської держави?

8. Боротьба Данила Романовича проти монгольського панування

Після перемоги під Ярославом Данило отримав від хана Батия вимогу віддати йому Галич. Як пише галицький літописець, Данило *«зажурився, що не встиг зміцнити свою землю фортецями, і подумав з братом своїм, і поїхав до Батия, говорячи: “Не дам пів отчини своєї, але поїду до Батия сам!”*». Перед тим як поїхати до Орди, Данило залишив Василька правителем Волині, щоб у такий спосіб зберегти самостійність хоча б Волинської землі. Батий, всупереч побоюванням, зустрів переговорника досить прихильно. Хан поважав мужніх і сповнених гідності людей. Хоча Данилові довелося визнати зверхність монгольського правителя, вона виявилася досить умовною. Князь лише мав надавати ханові допоміжні загони в його походах. Але навіть така залежність обтяжувала Данила. Літописець з цього приводу писав: *«О, лихіше лиха честь татарська!»*

Ціною особистого приниження Данило зберіг цілісність своєї держави, не впустив татарських баскаків (намісників, збирачів данини) до своєї землі, здобув перепочинок для підготовки до збройної боротьби з Ордою.

Повернення Данила від хана спонукало правителів Угорщини, Польщі та Литви шукати з ним союзу і розв'язання всіх суперечливих питань. Угорський король Бела на знак скріплення альянсу навіть віддав заміж свою доньку за сина Данила Лева. Проте у своїх намірах Данило головними союзниками вбачав не сусідів на заході, а руських князів, яких обтяжувала влада монголів. Таким союзником став Великий князь володимиро-суздальський Андрій Ярославич, молодший брат Олександра Невського. Андрій, який вів незалежну політику від Орди, скріпив союз із Данилом, одружившись із його донькою. В Орді пильно стежили за подіями в руських князівствах і, щоб випередити несприятливий для себе розвиток подій, завдали несподіваного удару по Володимиро-Суздальському князівству. Андрій був змушений рятуватися втечею до Швеції.

Незважаючи на втрату союзника, Данило не полишив своїх намірів звільнитися з-під

Князь Данило перед ханом Батием

Атака галицької важкоозброєної кінноти. А. Теленик «Дружина Данила Галицького в поході»

влади Орди. Він продовжував зміцнювати свою владу і потугу власної держави. Із цією метою Данило заснував окрему Галицьку митрополію, яка мала стати центром церковного життя всіх руських князівств. Митрополитом було призначено одного з найближчих до князя урядників Кирила. Згодом його було затверджено на цій посаді константинопольським патріархом. Проте митрополит не став опорою князеві в його політиці та згодом перебрався до Володимиро-Суздальського князівства.

Значну увагу Данило приділяв розбудові укріплених міст, які, як стверджує літописець, були опорою «проти безбожних татар». Для будівництва і заселення нових міст Данило запросив багато майстрів (особливо зброярів) із Європи та руських князівств: *«Ішли вони день у день. І юнаки, і майстри всякі утікали (сюди) од татар — сідельники і лучники, і сагайдачники, і ковалі заліза, і міді, і срібла».*

Готуючись до зіткнення з монголами, Данило реорганізував військо. Князю важкоозброєну кінну дружину переозброїли за зразком західноєвропейських рицарів. Також було створено легку кінноту, озброєну луками і шаблями за зразком монголів. Так, князь запозичив усе краще у воєнному мистецтві Заходу та Сходу.

Напередодні відкритого зіткнення Данило все ж таки вирішив спертися хоч на якихось союзників. Після тривалих переговорів було досягнуто згоди з Папою Римським Інокентієм IV. Папа в **1253 р.** закликав християн Польщі, Чехії, Моравії, Сербії та Померанії до «хрестового походу» проти монголів і надіслав Данилові королівську корону, сподіваючись підпорядкувати собі православну митрополію Галицько-Волинської держави. **Данило Романович** без особливих урочистостей **коронувався в Дорогичині**.

*Корона Данила Романовича
(реконструкція)*

Коронація Данила стала важливою подією в історії України. Відтоді Галицько-Волинське князівство стало Руським королівством, спадкоємцем Русі-України.

Приводом до виступу проти монголів стало прагнення князя підкорити своїй владі **Болохівські землі** (західну частину колишнього Київського князівства), що ввійшли до складу Орди після навали. У **1254–1255 рр.** війська князя вторглися до Болохівської землі й підкорили її.

*Коронація Данила Романовича.
Худ. А. Пилиповський*

Новий хан Берке у відповідь на дії Данила вислав проти нього військо на чолі з намісником **Куремсою**. Однак Данило відбив наступ. Це був перший успіх руських князів у боротьбі з монголами.

Улітку 1258 р. хан Берке спрямував до Галицько-Волинської держави величезне військо на чолі з досвідченим полководцем Бурундаєм, який вирішив діяти хитрістю і залякуванням. Він запросив Данила і Василька на знак підтвердження своїх зобов'язань перед Ордою взяти участь у спільному поході проти Литви. Брати, не маючи реальної можливості вчинити опір, погодилися. Похід на Литву був показово жорстоким. Після демонстрації сили Бурундай заявив: *«Якщо Ви мої мирники (союзники), розкидайте гори свої всі»*. Протистояти новій навалі сил не було, а оголошений Папою Римським «хрестовий похід» так і не відбувся. На знак покори було розібрано укріплення Данилова, Стіжка, Львова, Кам'янця, Луцька, а Володимира — спалені. Лише залога Холма відмовилася коритися вимогам монголів і відбила всі їхні спроби захопити місто.

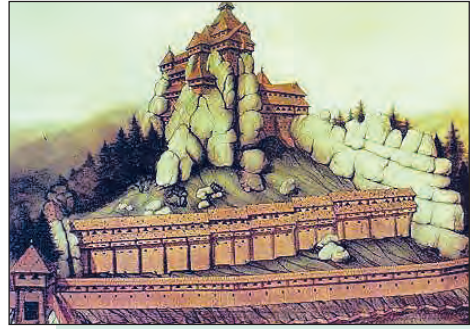
Похід Бурундая у черговий раз зруйнував усі плани Данила і Василька, яким довелося починати все спочатку.

На схилі віку Данило робить кроки на зближення з Литвою, єдиною реальною силою, яка могла допомогти Галицько-Волинській державі в боротьбі з монголами. Для скріплення союзу старший син Данила одружився з донькою литовського князя Міндовґа.

Однак реалізувати нові плани Данило так і не встиг.

Яка роль Данила Романовича в історії Галицько-Волинської держави?

Наскельна фортеця Тустань у Карпатах (реконструкція М.Ф. Рожка. Сучасний вигляд місця її розташування)

Практичне заняття №4

«Данило Романович — будівничий Галицько-Волинської держави»

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
uP24.pdf

ВИСНОВКИ

У 1237–1241 рр. русичі зазнали спустошливої навали монголів. Руські князівства, що діяли нарізно, були приречені на загибель. Проте стійкий опір Русі-України підірвав завойовницький запал монголів. Оселившись у степах, монголи заснували державу Золота Орда (Улус Джучі), що стала складовою могутньої монгольської імперії. Руські князівства потрапили під панування завойовників.

Тривалий час монгольській експансії протистояла Галицько-Волинська держава на чолі з Данилом Романовичем.

Монгольське панування затримало і змінило подальший розвиток руських князівств.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Чому руські князівства зазнали поразки від монголів?
2. **Обговоріть у групах.** Який вплив мала монгольська навала для економічного, політичного, соціального, культурного розвитку Русі-України?
3. Як проявлялося панування монголів на землях Південно-Західної Русі?
4. Чим відрізнялися набіги половців від навали монголів? Назвіть не менше трьох причин, які робили монголів більш небезпечними противниками.
5. Які держави прагнули загарбати землі Галицько-Волинського князівства?
6. Як склалися відносини Данила Романовича із Золотою Ордою? Поясніть його слова: «О, лихіше лиха честь татарська!»
7. Чому, попри завзяту боротьбу, королю Данилу так і не вдалося позбутися монгольської зверхності?
8. За допомогою додаткових джерел підготуйте презентацію про життя Данила Романовича.

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
up19.pdf

§ 19. ПРАВЛІННЯ НАЩАДКІВ КОРОЛЯ ДАНИЛА. ЗАГИБЕЛЬ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

1. Лев Данилович і Володимир Василькович

По смерті Данила управління в Галицько-Волинській державі перебрав **Василько** (1264–1270 рр.). Але володіння, що перебували під безпосереднім правлінням Данила, було розділено між трьома його синами — Левом, Мстиславом та Шварном. Лев Данилович отримав Галич і Перемишль, Мстислав — Тербовлянщину, Шварно — Белз, Холм, Дорогичин, Чорну Русь та Червенські міста. По смерті Василька Волинь успадкував його син Володимир Василькович.

Попри поділ на уділи, Романовичі вели спільну зовнішню політику.

Найбільш енергійним і рішучим правителем серед Романовичів був князь **Лев** (1264–1308). Однак його дії були не завжди виваженими, послідовними, через що дістав прізвисько «**Шалений**». Найбільш безглуздим учинком князя, що мав далекосяжні наслідки, стало отруєння за його наказом у 1267 р. литовського князя Войшелка, який постригся в ченці й передав литовський великокняжий престол молодшому братові Лева Шварнові. Цим учинком Лев завдав шкоди собі, утратив можливість посісти литовський престол і зробив непевним становище Шварна.

По смерті Шварна литовська знать повернула до влади в Литві литовську династію. Лев же підпорядкував володіння брата собі, ставши наймогутнішим серед братів.

Більшу частину свого тривалого правління Лев Данилович провів у майже безперервних війнах із сусідами: Польщею, Угорщиною, Литвою, ятвягами.

У 1279 р. Лев втрутився в боротьбу за володіння Краківською землею (Малопольщею), де після смерті князя не залишилося наступника. Однак Лев зазнав поразки. Тоді він вирішив захопити **Люблінську землю**. Проте і тут йому не пощастило. Люблін був під його владою лише декілька років. Єдиним більш-менш серйозним успіхом князя було відвоювання в Угорщини частини **Закарпаття** з центром у Мукачеві.

За роки безладного князювання Лева його володіння занепали.

Повною протилежністю Лева був волинський князь **Володимир Василькович** (1269–1289 рр.). Своє невеличке князівство він зробив процвітаючим. Розвивалися міста, торгівля і ремесла. За сприяння князя велося широке будівництво церков, монастирів, розвивалося літописання. І не випадково, що від по-

Князь Лев I Данилович

*Палац князя Лева у Львові
(сучасна реконструкція)*

*Герб Володимира-
Волинського, XIV ст.*

Пам'ятник Володимиру Васильковичу у Каменці (Білорусь)

чатку XIV ст. центр Галицько-Волинської Русі перемістився до Володимира-Волинського.

У тогочасному світі Володимира шанували як мудрого і справедливого правителя. У зовнішній політиці він віддавав перевагу дипломатії, але не уникав і війн, коли по-іншому залагодити справу було неможливо.

Володимир був одним із небагатьох князів, про якого літопис залишив нам словесний портрет: *«Цей благородний князь Володимир. Був високий на зріст. Широкий у плечах, гарний обличчям, волосся мав кучеряве. Бороду він стриг; руки й ноги в нього були гарні, голос низький. Він тлумачив книжне писання, тому що був він великий філософ, лагідний, смиренний, незлобний, правдивий».*

Володимир заповів свої володіння Мстиславу Даниловичу, який став стримуючим чинником для запального Лева.

***Вежа-донжон** фортеці у Каменці (нині райцентр Брестської області Білорусі) — північному форпості Галицько-Волинського князівства. Збудована у 1270-х роках племінником Данила Галицького Володимиром Васильковичем. У XIX ст. її помилково називали Білою вежею, звідки й походить назва Біловезької пущі*

Літопис про Володимира Васильковича і ятвягів

Під 1279 р. у літописі вміщено розповідь про те, як «Прислали ятвяги своїх послів до Володимира, таке кажучи: “Пане наш князю Володимире! Приїхали ми до тебе від усіх ятвягів, сподіваючись на Бога і на твоє здоров'я. Пане, не помори нас [голодом], допоможи нам прогудуватися”. Володимир прислухався до благань і послав їм жита, хоча і в його володіннях було сутужно з хлібом. Близько трьох століть Русь і ятвяги воювали між собою».

? 1. Чим продиктовано такий вчинок князя? 2. Про які якості князя свідчить ця розповідь?

? Хто став нащадком короля Данила на галицько-волинському престолі? Які здобутки правління князів Лева Даниловича і Володимира Васильковича? Яке місто увічнило ім'я Лева Даниловича?

2. Правління Юрія I. Загибель Андрія і Лева II

Останні десятиліття правління Романовичів складно відтворити через брак джерел, а ті, що існують, дають іноді протилежні відомості. Навіть дати правління князів не збігаються.

По смерті Мстислава і Лева більшу частину Галичини і Волині успадкував **Юрій I Львович** (1301–1308, 1314–1315 рр.).

Юнацькі роки Юрій разом з батьком провів у постійних походах і війнах, але самостійне правління відбувалося переважно в мирі. Юрій, який послуговувався титулом короля, знову з'єднав Волинь і Галичину, а столицю держави переніс з Холма до Володимира. Проте то вже була зовсім інша Галицько-Волинська держава, ніж за часів Данила Романовича. Юрій був змушений поступитися Литві Дорогичином та Берестям, Польщі — Західною Галичиною та Люблінном. У той же час, скориставшись усобицею в Золотій Орді, звільнився від її зверхності, відновив владу над Пониззям, розширивши кордони держави аж до гирла Дністра і Південного Бугу. Підтримував дружні стосунки з Польщею та Тевтонським орденом.

Важливим кроком Юрія I стало сприяння утворенню окремої Галицької православної митрополії (1303 р.), Галицька митрополія обіймала більшість заселеної української території. Такий крок було продиктовано прагненням позбутися московського впливу. У 1299 р. митрополит Київський і всієї Русі перебрався до Московської землі.

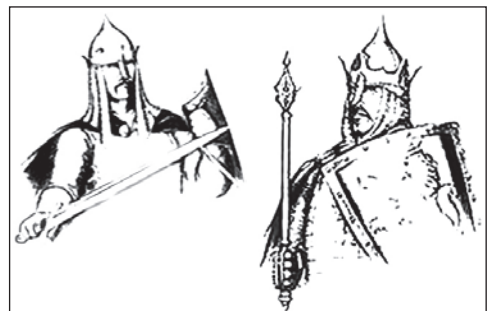
Як свідчить польський хроніст Ян Длугош, Юрій, був «людиною спритною і шляхетною, щедрою для духовних осіб. У його правління Русь користувалася благами миру і величезного добробуту».

Князь Юрій I Львович

Печатка Юрія I Львовича

Князі Андрій та Лев II

По смерті Юрія I у володіння Галицько-Волинською землею вступили його сини **Андрій** та **Лев II** (1308–1323 рр.), які титулувалися «Божою милістю князі всієї Руської землі, Галичини і Володимирії». Брати продовжили політику батька. Між 1316–1320 рр. та в 1323 р. брати змогли відбити напади монголів, а також стримали наступ литовців. Проте під час одного з боїв за невідомих обставин (чи то з литовцями, чи то з монголами) вони загинули. З їх смертю закінчився рід Романовичів за чоловічою лінією.

Претендентів на спадщину загиблих не бракувало. Між 1324–1325 рр. в ролі галицького і волинського правителів епізодично згадуються двоє братів-князів із Сілезії, нібито запрошених боярами, а на початку 1325 р. княжий престол посів обраний волинськими боярами Болеслав Тройденович, син мазовецького князя і сестри покійних Романовичів Марії Юрїївни.

? Яку внутрішню політику проводив Юрій I Львович? Коли і як перервалася династія Романовичів?

3. Правління Юрія II Болеслава

Болеслав Тройденович посів галицько-волинський престол у чотирнадцятирічному віці. Він прийняв православ'я і став останнім самостійним володарем князівства під ім'ям **Юрій II Болеслав** (1325–1340 рр.).

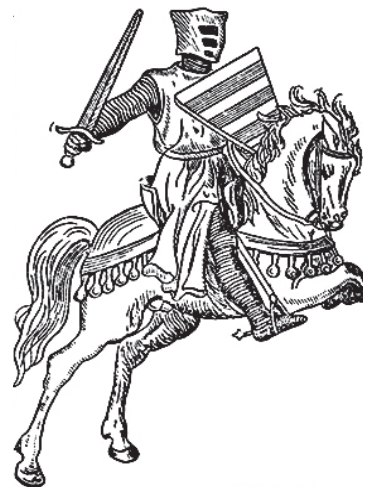
Попри своє польське походження, князь вів активну антипольську політику. Для боротьби він уклав союз із Литвою, одружившись із дочкою литовського князя Гедиміна Євфимією. Другий напрям своєї політики він убачав у протидії монголам, для чого уклав союз із Тевтонським орденом. За нього було остаточно втрачено землі Берестейщини, Підляшшя та Пониззя.

Міцної опори серед місцевої знаті його правління не знайшло. Князю докоряли за надмірну підтримку міщан-іноземців — чехів і німців, потурання католицькому духовенству, що слідом за ними простувало на Русь, а також утиски в правах волинської знаті.

Юрій II намагався вирішити традиційну проблему — приборкання галицького боярства. Для цього владу на місцях він передав своїм відданим

Юрій II Болеслав

Польський рицар XIII–XIV ст.

намісникам (палатинам), а до боярської ради допускав лише тих бояр, що безпосередньо йому служили.

Юрій II знову відновив Галицьку православну митрополію. Митрополитом став Теодор.

Однаке боротьба з боярами коштувала Юрія II життя. У 1340 р. його отруїли.

? У чому полягала суперечливість політики Юрія II Болеслава?

4. Боротьба Польщі, Угорщини та Литви за землі Галицько-Волинського князівства

Раптова смерть Юрія II перетворила Галицько-Волинську державу на здобич сусідніх держав.

Уже за кілька днів після кончини галицько-волинського правителя польський король Казимир III (1333–1370 рр.) оволодів Львовом, але втримати його не зміг, наразившись на сильний опір мешканців міста. До того ж бояри на чолі з Дмитром Дядьком (Дедьком) звернулися по допомогу до монголів. У результаті досягнутого компромісу Казимир III був змушений визнати владу Дмитра Дедька. Проте по смерті останнього Казимир III зміг відторгнути від Галичини Сяноцьку землю, а **1349 р.** здійснив масштабний похід, захопивши Львів, Белз, Холм, Берестя та Володимир. Цю загарбницьку кампанію польський король назвав «хрестовим походом» проти схизматиків-православних і литовців-язичників. Наступного року Володимир, Берестейщину, Белзьку та Холмську землі поталанило захопити волинському князеві Любарту, який мав більше підстав на володарювання в Галицько-Волинській державі. Своєю чергою, Казимир III, щоб довести своє право на ці землі, став користуватися титулом «короля Русі». Зрештою, в 1352 р. між Польщею та Литвою було укладено перемир'я: Галичина відійшла до Польщі, а Волинь із містами Володимир, Луцьк, Белз, Холм та Берестейщиною — до Литви. Такий поділ було скріплено «Вічним миром» 1366 р. Проте боротьба за Галичину не припинилася.

На приєднаних землях впроваджувалась польська система устрою і судочинства. Почалося поширення

Король Казимир III Великий.

Худ. Ян Матейко

Королева Ядвіґа і король Ягайло

Робота з історичними джерелами

Із листа папи Бенедикта XII до краківського римо-католицького єпископа (1341 р.)

bohdan-books.com/upload/data_files/tmp_catalog/up19.pdf

Литовський воїн, XIV ст.

католицизму. Уже в 1361 р. було утворено католицьке архієпископство з центром у Львові.

По смерті Казимира III Польща за династичною угодою була змушена передати Галичину Угорщині. У складі Угорщини королівство Галицьке стало власним володінням короля Людовіка (Лайоша) Угорського, яке він передав своєму племінникові — сілезькому князю Володиславу Опольському. Королівство Галицьке стало васально залежним від Угорщини. Проте Владислав, що правив у Галичині в 1372–1378 рр., 1385–1387 рр., прагнув позбутися залежності від Угорщини. Він створив свій апарат управління, карбував власну монету з гербом і навіть титулувався «самодержцем Русі». Для реалізації своїх планів Володислав спирався не на місцеве українське населення, а на переселенців: поляків, німців, угорців; активно насаджував католицизм. Після смерті Людовіка у **1387 р.** Галичина знову перейшла до складу Польщі. Цьому сприяв факт, що королевою Польщі була молодша дочка Людовіка Ядвіґа. Чоловіком Ядвіґи і королем Польщі став, за умовою Кревської унії (1385 р.), литовський князь Яґайло. Підписуючи унію, Яґайло зобов'язувався *«навек приєднати всі свої землі, литовські й руські, до Корони Польської»*. Таким чином, Галичина майже на 400 років перейшла під владу Польщі.

Володислав Опольський

? Які держави вели боротьбу за галицько-волинську спадщину? Яку дату можна вважати кінцем існування Галицько-Волинської держави? Яку політику проводила Польща на загарбаних землях Галичини?

5. Волинь за правління князя Любарта

По смерті Юрія II Болеслава першим претендентом на престол Галицько-Волинської держави став **Любарт Ґедимінович** (? — 1385) — син великого князя литовського Ґедиміна. Він був дядьком Болеслава за жіночою лінією. Але своє право йому довелося відстоювати у 40-річній боротьбі з польським королем. Боротьба велася з перемінним успіхом. За «Вічним миром» 1366 р. Любартові

«Замок Любарта» в Луцьку (сучасний вигляд)

Любарта Гедемінович

залишався лише Луцьк. Решту земель Волині отримав Олександр Кориатович як намісник польського короля.

Але Любарта не змирився з поразкою. Він захопив Володимир і зруйнував польський замок. У 1382 р. після запеклої боротьби Любарта повернув собі й Галичину. Але вже після смерті Любарта Галичину знову здобули поляки.

«Любарта, — писав М. Грушевський, — зберіг для Волині виняткове становище: вона була «зовсім особливим світом», не схожим на Велике князівство Литовське».

Любарта дбав про розвиток торгівлі, був засновником оборонного мурованого замку в Луцьку, зводив церкви, побудував місто Любарта. А найголовніше — за його князювання Волинь залишалася руською (українською) землею за суттю.

? Який головний здобуток правління князя Любарта?

Князь Кейстут

ВИСНОВКИ

Друга половина XIII – початок XIV ст. — надзвичайно важливий період в історії Галицько-Волинської держави. За цей час вона пройшла шлях від найвищого піднесення за часів правління Данила Романовича до занепаду. Такий історичний шлях був зумовлений як зовнішніми, так і внутрішніми причинами. Головні з них: боярське свавілля, подекуди й нерозсудлива політика правителів та агресія сусідніх держав.

Зі смертю князя Юрія II Болеслава між Польщею, Угорщиною та Литвою розгорілася запекла боротьба за галицько-волинську спадщину. Зрештою, Галичину загарбала Польща, а Волинь — Литва. У складі Литви Волинь під владою князя Любарта зберігала свій руський (український) характер, тоді як у Галичині він нещадно нищився.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Обговоріть у парах. Чи розсудливою була політика Лева Даниловича?
2. Чим були зумовлені неодноразові спроби утворити окрему Галицьку православну митрополію?
3. Прослідкуйте зміни зовнішньої політики галицько-волинських князів, починаючи від Данила Романовича. Як це відобразалося на становищі держави?
4. Чому занепадала Галицько-Волинська держава?
5. Складіть хронологію правління князів Галицько-Волинської держави з династії Романовичів.
6. з династії Романовичів.
7. Яке історичне значення існування Галицько-Волинської держави?
8. **Обговоріть у групах.** Чи мала Галицько-Волинська держава шанс за тих умов зберегти свою незалежність? Свою відповідь обґрунтуйте.
9. За допомогою додаткових джерел підготуйте історичний портрет і презентацію про одного з правителів Галицько-Волинської держави.

§ 20. КУЛЬТУРА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

1. Особливості розвитку

Культура Галицько-Волинської держави розвивалась як складова частина культури Русі. Незважаючи на те, що риси культури галицьких і волинських земель мають відмінності, їхній розвиток відбувався одночасно, а процеси були тотожними. Це дає змогу вченим розглядати культуру Галицько-Волинської держави як цілісний феномен.

*Особливості розвитку культури
Галицько-Волинської держави*

При тому вона відчутно відрізняється від культури інших земель, маючи власні самобутні риси та оригінальність. Навіть після монгольської навали впродовж століття Галицько-Волинська Русь не відставала у своєму культурному розвитку від сусідніх держав, а в ряді випадків стала батьківщиною творчих здобутків, що збагатили всю тогочасну східноєвропейську культуру.

Культура Галицько-Волинської держави була відкритою для впливів західної та східної культур, але при цьому не втрачала своєї східнослов'янської специфіки.

Великий вплив на культуру регіону мала Православна церква, яка зберігала основні культурні традиції.

Культура Галицько-Волинської держави стала однією зі складових частин формування української культури.

? Які особливості розвитку культури Галицько-Волинської держави?

2. Освіта

Для потреб держави і поширення та утвердження християнської віри були потрібні грамотні та освічені люди. Освіта на галицьких і волинських землях продовжувала традиції Київської держави. Школи існували при церквах, монастирях, єпископських кафедрах. До них приймали хлопчиків із семи років. Пройшовши курс навчання, вони працювали писарчуками у князівській або єпископській канцелярії, ставали священниками або продовжували справу батьків. Поширеним було й навчання на дому, особливо для дітей бояр, що мешкали в замських садибах.

Поглибити освіту можна було, скориставшись бібліотеками, що існували при монастирях і князівських палатах. Є відомості про велику книгозбірню князя Володимира Васильковича.

Знайдені предмети для письма, написи на стінах храмів, бересті, речах, зброї та знаряддях праці (мітки) засвідчують, що серед ремісників, купців, бояр і дружинників була поширена грамотність. Бронзові та кістяні писала для писання на воскових таблицях археологи знайшли у Звенигороді, Перемишлі, Галичі, Бересті (Бресті), берестяні грамоти — у Звенигороді та Бересті. Збереглися й пергаментні грамоти князів.

Про значне поширення освіти, принаймні серед заможних кіл населення Галицько-Волинської держави, опосередковано свідчать пам'ятки писемності XII–XIII ст. У Галицько-Волинському літописі міститься велика кількість згадок про писців, князівські канцелярії, архіви, грамоти, заповіти, купчі тощо.

? Що є свідченням рівня грамотності населення в Галицько-Волинському князівстві?

*Графіті на стінах церкви
Св. Пантелеймона в Галичі*

3. Літописання

Літописання в Галицько-Волинській державі мало свої особливості. Одні дослідники вважають, що воно було продовженням традицій київських літописців, інші стверджують, що тут існувала зовсім інша традиція: написання окремих повістей, своєрідних світських житій князя, які згодом було об'єднано в єдиний твір.

Найраннішою літописною пам'яткою краю є «Повість про осліплення Василька», написана 1097 р. невідомим автором. Деякі вчені вважають цей твір прикладом світської літератури. У ній розповідається про трагічну долю теребовлянського князя Василька Ростиславича, якого осліпив волинський князь.

Найяскравішою пам'яткою літописання Галицько-Волинської держави є «**Галицько-Волинський літопис**».

Літопис складається з двох основних, різних за обсягом і характером частин: Літопису Данила Галицького (оповідає про події 1205–1258 рр.) і Волинського літопису (1258–1290 рр.). Літопис створено з окремих повістей, що були об'єднані пізнішими укладачами. Центральною частиною твору є життя князя Данила Галицького.

Волинська частина літопису відзначається особливо високою літературною довершеністю, емоційністю та ліризмом викладу. Тут багато уваги приділено розвитку культури на землях Галичини й Волині.

Ідейно літопис був спрямований проти боярського свавілля і прославляв руську зброю і Руську землю.

Літопис також є цінним джерелом для вивчення давньоукраїнської мови, адже містить багато характерних для неї слів, зворотів, прислів'їв.

? Які особливості літописання в Галицько-Волинській державі?

4. Архітектура

Наявність мурованих будівель є вагомим свідченням розвитку того чи того регіону. Галицькі та волинські міста багаті на муровані споруди: храми, князівські палаци, замки, укріплені двори бояр.

Спочатку мурованими були лише храми і князівські палати.

Перші муровані храми в Галичині та Волині з'являються ще наприкінці IX – на початку X ст. під впливом чеської архітектури. Але, на жаль, переважну біль-

Обкладинка сучасного видання Галицько-Волинського літопису

? Вкажіть, який герб Галицької землі, а який — Волинської.

Королівство Руське (Галицько-Волинська держава) шість храмів кінця IX–XIII ст. назавжди втрачено.

У XII–XIII ст. сформувалися **волинська і галицька архітектурні школи**. На волинських будівничих вплинула Київська школа, а галицькі архітектори зазнали впливу західноєвропейських майстрів.

Серед збережених часом монументальних споруд є **Успенський собор у Володимирі-Волинському**. Він збудований у 1160 р. київськими майстрами за наказом князя Мстислава Ізяславича. Ця шестистовпна однокупольна будівля має простий, але водночас величний вигляд.

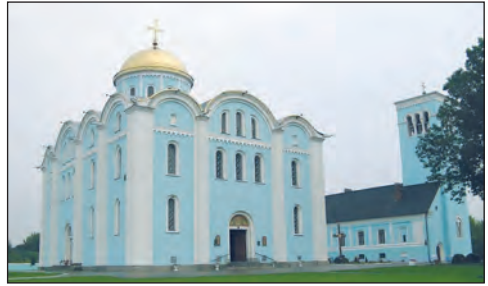
Успенський собор у Галичі, збудований Ярославом Осмомислом (1157 р.), — зберігся до нашого часу лише у вигляді руїн. Це був чотиристовпний однокупольний храм, оточений галереями і прикрашений білокам'яною різьбою. Він є яскравим виразником галицької архітектурної школи, яка багато запозичувала з романського стилю.

У Галичі будували з місцевого каменю, використовуючи різні породи алебастру і вапняку. На території міста археологи знайшли близько тридцяти кам'яних будівель.

На місці давнього Галича (тепер тут розташоване село Кринос) до нашого часу зберігся **храм Св. Пантелеймона** (XII–XIII ст.), який також є яскравим представником галицької архітектурної школи.

Про багатства й архітектурні особливості галицько-волинських храмів дає уявлення опис **церкви Іоанна Златоуста** в Холмі (XIII ст.).

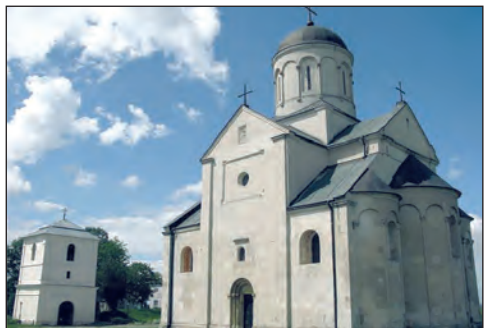
У Галичі, Звенигороді, Луцьку та деяких інших містах археологи знайшли руїни князівських палаців.

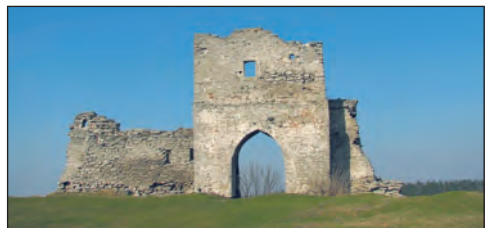
Успенський собор у Володимирі-Волинському (сучасний вигляд)

Руїни Успенського собору в Галичі (сучасний вигляд)

Церква Св. Пантелеймона (сучасний вигляд)

Руїни фортеці у Кременці (сучасний вигляд)

*Робота з історичними джерелами***Опис церкви Іоанна Златоуста в Холмі
(за «Галицько-Волинським літописом»)**

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
up20.pdf

У XIII ст. в Галицько-Волинському князівстві велося активне будівництво міст і фортець. Так, на Волині поряд із Холмом були збудовані укріплені міста Колодязин, Данилів, Кременець, Угровськ, у Галичині — Ярослав, Сянок. Усі вони мали оборонні споруди, які витримували удари облогової техніки монголів.

Під впливом західноєвропейської оборонної архітектури від кінця XIII ст. на Волині починається будівництво нового типу оборонних споруд — муровані «**вежі-стовпи**». На теперішній час такі споруди збереглися в околицях міста Холм (село Стовп'є) та в місті Каменець (Білорусь). Ці «стовпи» були вежами-донжонами. У XIV ст. розгорнулося будівництво кам'яних замків, першим серед яких був **замок у Луцьку**, який почали зводити наприкінці XIII ст.

*Вежа в селі Стовп'є
поблизу міста Холм (Хелм)
(сучасний вигляд)*

? Які пам'ятки архітектури Галицько-Волинської держави збереглися до наших часів? Які особливості архітектури Галицько-Волинської держави?

5. Образотворче мистецтво

Живопису належала провідна роль у мистецькій культурі Галицько-Волинської держави. Її представлено монументальним живописом (фресками) та іконами.

Фресковий живопис продовжував київські традиції. Ним було розписано головні храми міст держави. Проте він не набув значного поширення — з останньої чверті XII ст. будуються храми, в яких не було фресок: наприклад, собор у Луцьку.

Водночас фрески зі світськими мотивами набувають поширення в князівських палацах.

Але вже у XIII – на початку XIV ст. на Волині відновлюється традиція створення фресок у вівтарній частині храмів.

На жаль, до нашого часу зберігся лише фресковий розпис **Вірменського собору у Львові**, XIV–XV ст.

Високий рівень монументального живопису часів Галицько-Волинської держави засвідчує те, що в XIV–XV ст. майстри виконували розписи в Польщі, які збереглися в Сандомирі (30-ті рр. XIII ст.), Кракові — каплиця Св. Хреста на Ва-

Королівство Руське (Галицько-Волинська держава) велі (1470 р.), Вислиці — костел (XIV ст.). Фрески замкової капели в Любліні на замовлення короля Ягайла виконувала група живописців, яку очолював майстер Андрій із Волині.

В оформленні храмів у Галичині та на Волині акцент робився на іконах, які утворювали цілі ансамблі.

Попервах храми прикрашалися двома великими за розмірами іконами, що нагадували фресковий розпис. Згодом їхня кількість збільшується. Утворюється **іконостас**.

На Волині та в Галичині **постали власні школи іконопису**. Їх розквіт припадає на другу половину XIII–XIV ст. Майстри цих шкіл намагалися дещо відійти від візантійських канонів як у зображенні, так і сюжетах ікон.

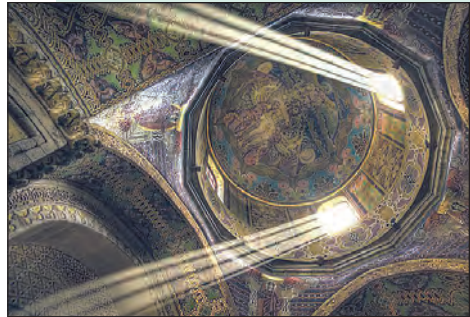
Найстарішою іконою, що збереглася в Галичині, є фрагмент візантійської ікони «*Менологія*» (кінець XII – початок XIII ст.).

Видатним зразком галицько-волинського живопису цього періоду є чудодійна ікона **Волинської Богоматері** («Богородиця Одигитрія» з Покровської церкви в Луцьку, початок XIV ст.).

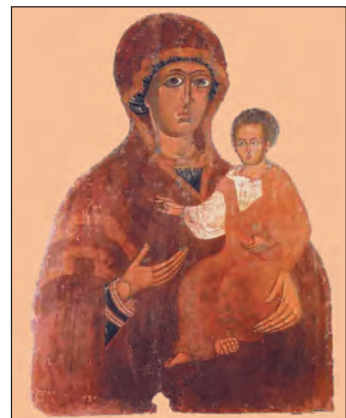
Ще одним шедевром іконопису того часу є шанована в Польщі **Ченстоховська ікона Богоматері** (XIV ст.), що була написана в Галичині.

У Львівському музеї українського мистецтва зберігається одна з перлин галицького іконопису — «**Юрій Зміборець**» із села **Станилів**, що поблизу Дрогобича.

Надзвичайно популярними були ікони із зображенням Св. Миколая та святих мучеників Дмитрія, Фрола і Лавра, Бориса та Гліба.

Вірменський собор у Львові та його розписи (сучасний вигляд)

Дорогобузька ікона Богоматері. Остання третина XIII ст. Риси Богородиці східні, їх ще не торкнулася українізація ликів святих, яка настане дещо пізніше. Але якраз східна зовнішність Матері Божої з неодмінно збільшеними очима допомогла анонімному волинському майстрові передати унікальну промовистість Марії, її зверненість до кожного віруючого, що приходить до неї

Волинська Богоматір

*Ченстоховська ікона
Богоматері*

Юрій Змієборець. Ікона

*Мініатюра з Добрилового
Євангелія*

Ще одним видом мистецтва, який набув поширення в Галицько-Волинській державі, була скульптура. Цей вид мистецтва розвивався у формі рельєфу, яким прикрашалися храми. Яскравими зразками скульптури тієї доби є шиферний (фасадний) рельєф XIII ст., який зображає Св. Дмитрія (зараз він зберігається в Кам'янець-Подільському музеї); рельєфне зображення дракона, із пащі якого виростає пишна гілка (знайдений в руїнах Успенського храму Галича); численні рельєфи церкви Св. Пантелеймона в Галичі та Іоанна Златоуста в Холмі. Творцем останніх був «великий хитрець **Авдій**». Це — перше ім'я майстра скульптури, яке знає історія українського мистецтва.

Мистецтво Галицько-Волинської держави представлено також і **книжковою мініатюрою**, розквіт якої припадає на XIII ст. Найдавнішим ілюстрованим рукописом галицько-волинської традиції, що зберігся до нашого часу, є **Добрилове Євангеліє** (1164 р.), у якому містяться чотири мініатюри євангелістів на тлі обладнання книгописної майстерні.

Архієрейський Службеник із Перемишля (початок XIII ст.) прикрашено трьома мініатюрами (збереглися дві) святих Василя Великого, Іоанна Златоуста та Григорія Богослова.

Словничок

Іконостас — особлива перегородка, що закриває віктарну частину і складається з кількох рядів ікон.

Значна частина мініатюр XIII ст. є копіями фресок храмів, із яких походили рукописні книги.

У межах Галицько-Волинської держави працювало чимало і ювелірних майстрів. Про це свідчать археологічні знахідки. Найчастіше знаходять сережки, колти, привіски, браслети-наручі, підвіски. Ці знахідки свідчать про високий рівень майстерності галицько-волинських ювелірів, які добре знали різні технічні способи: лиття, кування, карбування, позолоту, інкрустацію тощо. У ювелірних творах поєднувалися технології, мотиви як місцеві, так і запозичені в сусідніх державах.

? Про які визначні пам'ятки мистецтва Галицько-Волинської держави ви дізналися?

ВИСНОВКИ

Культура Галицько-Волинської держави мала значні здобутки. Вона залишила по собі зразки, які вражають майстерністю й досконалістю. Будучи складовою культури Русі, вона мала значні відмінності, спричинені місцевими умовами й культурними впливами сусідів.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Чому історики стверджують, що культура Галицько-Волинської держави є складовою культури Русі-України?
2. Де в Галицько-Волинській державі можна було здобути освіту?
3. Події якого періоду історії охоплює Галицько-Волинський літопис? Які особливості літописання в Галицько-Волинській державі?
4. Назвіть найвідоміші архітектурні пам'ятки Галицько-Волинської держави. Які з них збереглися до наших днів? Визначте риси архітектури Галицько-Волинського князівства.
5. За допомогою додаткових джерел підготуйте презентацію на тему: «Культурна спадщина Галицько-Волинської держави, що збереглася до сьогодні».
6. Які жанри образотворчого мистецтва набули розвитку в Галицько-Волинській державі? Назвіть найвідоміші зразки пам'яток образотворчого мистецтва Галицько-Волинської держави.
7. **Обговоріть у групах.** У чому виявлялася самобутність культури Галицько-Волинської держави?

**Запитання та завдання для узагальнення за розділом
«Королівство Руське (Галицько-Волинська держава)»**

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
uUZ4.pdf

**Тестові завдання до розділу
«Королівство Руське (Галицько-Волинська держава)»**

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
uTZ4.pdf

РОЗДІЛ 5

Руські удільні князівства у складі сусідніх держав. Кримське ханство

§ 21–22. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО, РУСЬКОГО І ЖЕМАЙТІЙСЬКОГО

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
up21-22.pdf

1. Утворення Литовської держави та її політика щодо українських земель

Тим часом як більшість руських князівств потрапили під владу Золотої Орди, на північно-західних кордонах колишньої Русі-України (Київської держави) по-стала Литовська держава.

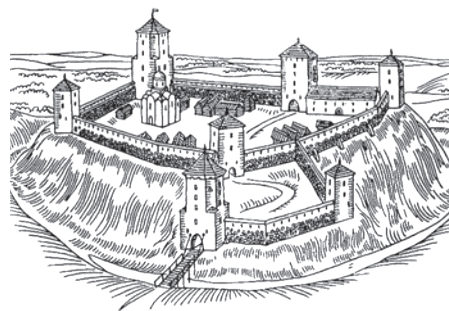
Сучасні литовські вчені пов'язують назву своєї країни з межайтським (межайти — одне з литовських племен) словом «летува», що означає «свобода», «вільний край».

У першій чверті XIII ст. князь Рінгольд об'єднав під своєю владою декілька литовських племен. Його син, Міндовг, продовжив політику батька. У 1248–1249 рр. він згуртував під своєю владою всі литовські землі. Саме з його правлінням і пов'язують заснування **Великого князівства Литовського**. Столицею своїх володінь Міндовг обрав місто Новогрудок (Новгородок).

Станом на середину XIII ст. Міндовг підкорив своїй владі землі Чорної Русі (Гродно, Слонім та ін.) і частину Білої, а також примусив визнати свою владу полоцьких, вітебських і мінських князів. Міндовг завдав поразок монголам, що підняло і зміцнило його авторитет. Важливим кроком князя стало його хрещення у 1246 р. за православним обрядом.

Герб Литви

Новогрудок — столиця князя Міндовга

Велике князівство Литовське

Активна політика Міндовґа спровокувала опір із боку Данила Галицького. Між двома видатними правителями спалахнула тривала війна. Міндовґ, відчуваючи, що програє у протистоянні, звернувся по допомогу до німецьких хрестоносців. Цю допомогу було обумовлено хрещенням Міндовґа за католицьким обрядом, що й було зроблено в **1251 р.** А в **1253 р.** Міндовґа ще й коронували. Щоправда, як пише літопис, «хрещення його було фальшиве... Він приносить жертви своїм богам, спалював

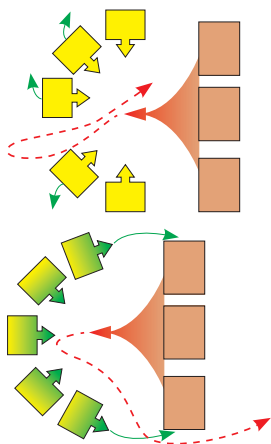

Вежа Гедиміна у Вільнюсі (сучасний вигляд)

*Битва на Синіх Водах (князь Данило Острозький у битві на Синіх Водах, 1362 р.).
Худ. А. Орльонов*

? Який етап битви відобразив художник на картині?

Перший етап битви.

Протистояння поділеної на три відділи орди і розташованих пірколом, поділених на шість загонів військ Ольгерда. Не вдала спроба ординців знищити загони: у центрі військо розступалося і пропускало кінноту, обстрілюючи її з боків.

Другий етап битви.

Війська Ольгерда переходять у наступ, прагнуть оточити ординців і знищити. Ординці не витримують натиску і відступають. Битва завершилася переслідуванням військами Ольгерда залишків орди.

тіла померлих і відкрито справляв свої язичницькі обряди». Зрештою у 1261 р. Міндовг зрікається християнства.

Кінець кінцем два правителі знайшли порозуміння, яке скріпили династичним шлюбом своїх дітей. Дві держави стали для Європи немовби щитом від монголів.

Особливо швидко зростає Литва за правління князя **Гедиміна** (1316–1341 рр.), який завершив розпочате Міндовгом приєднання сучасних білоруських земель, а також захопив частину сучасних північноукраїнських. Гедимін заснував нову столицю князівства — **Вільно**. Подальше просування Литви на південь стримувалося Галицько-Волинською державою. Тільки після її загибелі Литва стала швидко приєднувати до своїх володінь інші українські землі.

Більшість з них увійшли до складу Литви за правління великого князя **Ольгерда** (1345–1377 рр.), сина Гедиміна. Він наприкінці 1361 — на початку 1362 р. оволодів Києвом та навколишніми землями, потім — Чернігово-Сіверщиною та більшою частиною Переяславщини. У походах Ольгерду активно допомагала місцева знать, яка радше воліла бачити над собою литовську зверхність, ніж монгольську.

Успішне просування литовців до узбережжя Чорного моря неминуче викликало опір монгольських темників, що володіли Поділлям і причорноморськими степами. Вирішальна битва сталася в **1362 р.** (за іншими відомостями — у 1363 р.) неподалік річки Сині Води (тепер, як вважають більшість учених, це річка Синюха, що впадає в Південний Буг, неподалік сучасного міста Новоархангельськ). Здобувши перемогу, Ольгерд остаточно витіснив ординців із Поділля.

Політичним наслідком битви на Синіх Водах було відсунення територіальних меж Золотої Орди в пониззі Дністра й Південного Бугу до узбережної смуги, а на Дніпрі — до порогів; результатом цього стало суттєве послаблення політичного впливу татарських орд, розташованих на захід від Дніпра.

Швидкий перехід українських земель під владу Литви пояснюється тим, що литовські князі діяли за принципом: *«Ми старовини не рушимо і новизни не вводимо»*. Зберігалися православна віра, мова, судочинство, удільний устрій земель. До того ж колишні руські князівства не мали реальної сили, яка могла би протистояти литовському просуванню.

Приєднання українських земель дало Ольгердові можливість претендувати й на решту спадщини Русі-України. На цьому шляху його головним ворогом була Москва. Відкритий конфлікт спалахнув у 1368 р. і тривав не одне століття. Кожна зі сторін обстоювала своє право на спадщину Русі.

? Коли постало Велике князівство Литовське? У якому році відбулася битва на Синіх Водах? Які українські землі увійшли до складу Великого князівства Литовського в XIV ст.?

Князь Ольгерд

«Гедимін будує Віленський замок». Худ. Михайло Андріоллі

Тракайський замок — резиденція литовських князів (сучасний вигляд)

2. Відродження удільних князівств на українських землях та їх ліквідація. Кревська унія

Після долучення українських земель до складу Великого князівства Литовського Ольгерд **відновив удільний устрій**. Але на чолі князівств стали представники литовських династій Гедиміновичів і Ольгердовичів. Очілником Київського князівства став Володимир Ольгердович, Поділля — Юрій Коріатович, Новгород-Сіверщини — Дмитро Корибут тощо. Удільні князівства перебували у васальній залежності від великого князя й зобов'язувалися «служити вірно», виплачувати щорічну данину і в разі потреби виставляти своє військо.

Але вже скоро для удільних князів стає обтяжливою влада великого князя, і вони починають проявляти ознаки самостійного життя. Такі прагнення особливо проявилися по смерті Ольгерда під час боротьби за литовський великокняжий стіл.

У той же час постало питання про збереження територіальної цілісності Великого князівства Литовського. Ядро своїх володінь Ольгерд заповів своєму старшому синові від другої дружини — **Ягайлу**. Він також отримав верховенство над усіма Гедиміновичами й Ольгердовичами. Проте старші брати — сини першої дружини Ольгерда — не змирилися з цим. Проти Ягайла виступили польський, чернігово-сіверський, волинський, подільський князі. Скориставшись цим, брат Ольгерда Кейстут захопив Вільно та усунув Ягайла від влади. Проте останній втік до Тевтонського ордену і за його допомоги відновив владу, полонивши Кейстута та його сина Вітовта. По кількох днях Кейстута задушили, але Вітовт зміг урятуватися і продовжити боротьбу. Розуміючи непевність свого становища, Ягайло вирішив опертися на підтримку Польщі, яка, своєю чергою, потребувала допомоги Литви в боротьбі з Тевтонським орденом. Зрештою, в **1385 р.** між двома країнами було укладено **Кревську унію**, згідно з якою Литва мала прийняти католицизм і навік приєднати до Польщі свої литовські та руські землі. Отже, об'єднуючись із Польщею, Велике князівство Литовське обирало західний шлях цивілізаційного розвитку.

У 1386 р. великий князь Ягайло охрестився за католицьким обрядом під ім'ям Владислав, одружився з польською королевою Ядвігою і став королем Польщі, а одночасно й великим литовським князем.

Ягайло активно взявся за реалізацію умов унії. Литовців стали хрестити за католицьким обрядом, а литовці-католики отримали такі ж привілеї, як і поляки. Також було приведено до присяги нового короля удільних князів. Їхня васальна

*Брати Коріатовичі.
Скульптурна композиція*

Словничок

Унія — об'єднання, союз. У нашому випадку об'єднання на певних умовах двох держав під зверхністю одного монарха.

залежність від Ягайла виражалась у виплаті щорічної данини та в необхідності надавати військову допомогу господарю. У всьому іншому вони користувалися повною свободою. Так, київський князь Володимир Ольгердович навіть карбував власну монету.

Проте Кревською унією була невдоволена значна частина литовської знаті, яка згуртувалася навколо князя **Вітовта**. Вона виступила за збереження самостійності Литви. Їхня збройна боротьба змусила Ягайла в 1392 р. визнати Вітовта намісником Литви, і він фактично став литовським князем.

Але київський князь Володимир, новгород-сіверський Дмитро Корибут і подільський Федір Коріатович відмовилися визнати владу Вітовта. Спалахнула збройна боротьба, під час якої **Вітовт розпочав ліквідацію удільних князівств**. Князів замінили на намісників Вітовта. Завдяки таким діям Вітовт сприяв централізації та зміцненню незалежності Великого князівства Литовського. Кревську унію фактично було скасовано.

Незважаючи на ліквідацію уділів, владу Вітовта підтримувала значна частина української знаті, що була проти покатоличення і вбачала в ньому правителя, здатного протистояти зазіханням Москви і нападам татар.

Проте планам Вітовта з перетворення Великого князівства Литовського на самостійну могутню державу не судилося здійснитися. Улітку **1399 р.** в **битві на річці Ворскла** він зазнав цілковитої поразки від татар і був змушений шукати порозуміння з Ягайлом. Ця подія мала ще один трагічний наслідок для українських земель: під час неї полягло понад 50 нащадків Рюриковичів та Гедеміновичів, що значно послабило українську національну еліту.

Спалення литовцями замку Христмемель в 1315 р. Худ. А. Кляйн

Великий литовський князь Вітовт

Печатка князя Вітовта

18 січня 1401 р. у **Вільно** було укладено унію, згідно з якою Велике князівство Литовське визнавало васальну залежність від Польщі. Всі українські й литовські землі по смерті Вітовта мали перейти під владу польського короля. Але Вітовт ставав Великим князем Литовським.

Уклавши нову унію, Вітовт з ентузіазмом узявся за зміцнення свого князівства. Він досяг успіху у війні з Московою, приєднавши до себе частину її володінь, а Новгород, Твер і Рязань стали його союзниками. Упорядкувавши таким чином свої східні кордони, Вітовт долучився до боротьби з Тевтонським орденом, яка завершилася переможною **Грюнвальдською битвою (1410 р.)**.

У війську Ягайла та Вітовта було чимало вихідців з українських земель. Так, із 16 польських полків шість було укомплектовано в Галичині та на Поділлі. До складу литовського війська, що налічувало 15 полків, входило сім, сформованих на українських землях.

Перемога над Тевтонським орденом, що став васалом Польщі, відродила сподівання на незалежність Великого князівства Литовського. Нову розстановку

*Після Грюнвальдської битви.
Худ. Альфонс Муха*

Полки з українських земель у бою під Грюнвальдом. Худ. А. Орлюнов

Полки з яких українських земель зображені на картині?

сил закріпила **Городельська унія 1413 р.** Цей документ визнавав незалежність Литви і після смерті Вітовта, але під зверхністю польського короля. Також унія підтверджувала привілейоване становище католиків: тільки вони могли обіймати вищі посади в державі. Ці пункти спровокували обурення православної знаті та спричинили внутрішній конфлікт у Литві, що вибухнув уже після смерті Вітовта.

Нові перемоги дали можливість Вітовту надалі розширювати межі своєї держави. Домовившись із володарем Золотої Орди Тохтамишем, він розпочав освоєння чорноморського узбережжя між Дніпром і Дністром. Починають зводитися фортеці в Хаджибеї (зараз Одеса), Каравулі, Білгороді (Акерман, зараз Білгород-Дністровський), Чорногороді, Дашеві (зараз Очаків). Він також сприяє утворенню незалежного Кримського ханства.

Щоб усунути будь-який вплив Москви у своїх володіннях, Вітовт домагався незалежності Православної церкви в межах своєї держави. **У 1414 р.** було **створено окрему київську митрополію** на чолі з **Григорієм Цимблаком**.

У 1429 р. Вітовт організував у Луцьку з'їзд 13 правителів Європи, на якому було підтверджено його право на королівську корону, котру йому надіслав Папа Римський. Але 27 жовтня 1430 р. Вітовт несподівано помер. Деякі історики припускаються думки, що його отруїли. А сама корона була перехоплена поляками і знищена.

? Коли була укладена Кревська унія? Які її умови? Що зумовило ліквідацію удільних князівств на українських землях великим князем Вітовтом?

З'їзд монархів у Луцьку, 1429 р. Худ. Й. Макевічус

? Про що свідчило проведення такого з'їзду монархів у Луцьку?

3. Велике князівство Руське. Вількомирська битва та її наслідки

Новим правителем Великого князівства Литовського став **Свидригайло Ольгердович** (1430–1432 рр.). Він був противником польсько-литовської унії. Проте утриматися при владі Свидригайло не зміг. Литовська католицька знать, що боялася втратити свої привілеї, вчинила заколот і посадила на великокняжий престол брата Вітовта **Сигізмунда Кейстуовича** (1432–1440 р.). Свидригайло ледь урятувався втечею. Сигізмунд відразу відновив Віленську унію 1401 р., але поширити владу на все Велике князівство Литовське не зміг. Берестейщина, Підляшшя, Полоцька, Вітебська, Смоленська землі, Сіверщина, Київщина, Волинь та Східне Поділля визнали своїм володарем Свидригайла та об'єдналися у **Велике князівство Руське**.

Щоби протидіяти Свидригайлу, Сигізмунд і Ягайло внесли деякі зміни до угоди про унію. В 1432 і 1434 рр. були видані акти, які зрівнювали в правах католицьку і православну знать. Але православним надалі заборонялося обіймати найвищі посади в державі.

Князь Свидригайло

Вирішальна битва між прихильниками Свидригайла і Сигізмунда відбулася 1 вересня **1435 р.** на річці Швянті неподалік від міста **Вількомир** (зараз місто Укмерге в Литві). У цій битві Свидригайло зазнав поразки. До кінця 1438 р. Сигізмунд оволодів усією територією Великого князівства Литовського.

Сигізмунд виявився мудрим політиком. Він не став переслідувати своїх противників, зберіг життя Свидригайлові. Сигізмунда, який здобув перемогу завдяки Польщі, незабаром стала обтяжувати її зверхність, тож він розпочинає політику, спрямовану на зміцнення незалежності Великого князівства Литовського. У своєму правлінні Сигізмунд спирався на дрібних землевласників, рицарів, а не на удільних князів, владу яких обмежував. Це спричинило змову руських православних князів, які вбили Сигізмунда. Провідну роль у цій змові відігравали волинські князі Іван та Олександр Чарторийські, проте їхня спроба повернути на великокняжий престол Свидригайла виявилася невдалою, оскільки той уже не мав ніякого автори-

Битва під Вількомиром, 1435 р.

тету. Новим великим князем литовська знать обрала молодшого сина Ягайла — **Казимира** (1440–1492 р.), проте реальна влада зосередилася в руках литовської знаті на чолі з Яном Гаштольдом. У відповідь на українських землях спалахнуло повстання, яке вдалося приборкати завдяки поступкам православної знаті.

Обрання великим князем Казимира, а не правлячого польського короля Владислава III, означало фактичний розрив унії. Хоча в 1447 р. Казимир став польським королем після загибелі Владислава III у битві з турками під Варною, Велике князівство Литовське зберегло свою незалежність. Крім того, прийнятий тоді ж **Віленський привілей** надав додаткові права католицькій і православній знаті. Зокрема, як і англійська Хартія вольностей 1215 р., він гарантував недоторканність особи від арешту і ув'язнення без вироку суду.

? Які події зумовили появу Великого князівства Руського? Які наслідки Вількомирської битви для українських земель?

4. Київське і Волинське удільні князівства

Незважаючи на поразку, українські удільні князі залишалися вагомою та впливовою силою. Щоб запобігти їй новим виступам, після проголошення Казимира великим князем було відновлено Київське і Волинське удільні князівства. **Волинське князівство** віддали Свидригайлові, який правив ним до кінця життя (помер 1452 р.), після чого князівство було ліквідоване.

У **Київському удільному князівстві** було відновлено династію Ольгердовичів. Князем став син Володимира **Ольгердовича Олександр (Олелько) Володимирович** (1441–1454 рр.).

Князювання Олелька та його сина **Семена** (1455–1470 рр.) становлять цілісний період, який характеризується спробою відновлення могутності Київської держави.

Крім зміцнення влади, Олельковичі прагнули розширити свої володіння. Так, під їхньою владою опинилися Київщина, Переяславщина, Брацлавщина (Східне Поділля), частина Чернігівщини. Олельковичі сприяли освоєнню степових просторів (Дике Поле) на південь від своїх володінь, ведучи запеклу боротьбу з татарами.

У **1458 р.** Семен Олелькович **домігся створення окремої Київської православної митрополії**. Ця подія остаточно розділила українську й московську православні церкви.

Зростання могутності Київського князівства та його майже самостійне існування занепокоїло Великого князя Литовського. Після смерті Семена Олельковича **наприкінці 1470 р.** великий князь ліквідував князів-

Монета Володимира
Ольгердовича

ство. Брат Семена Михайло Олелькович не був допущений до Києва, а його намісником призначили Мартіна Гаштольда.

Гаштольду довелося силою утверджувати свою владу в Києві.

Отже, станом на початок 70-х років XV ст. на українських землях остаточно ліквідували удільний устрій і поширили воєводське управління. З ліквідацією Київського удільного князівства завершилася майже тисячолітня історія Київської держави, яка розпочалася від заснування міста Києва князем Києм.

? Коли і як ліквідували удільні князівства на українських землях?

5. Виступи руської православної знаті наприкінці XV – на початку XVI ст.

Ліквідація Волинського і Київського удільних князівств свідчила про те, що литовська знать зміцніла настільки, що могла вже не зважати на інтереси русь-

Польський середньовічний хроніст Ян Длугош про причини ліквідації Київського князівства

«Литовські пани дуже хотіли, щоб це князівство (Київське) знову було повернене на звичайну провінцію великого князівства, як і інші руські князівства, і вимагали то від короля, щоб він тут призначив намісником Мартіна Гаштольда».

Ліквідація литовською владою Київського князівства (уринок із «Додатка до Іпатіївського літопису»)

«Року 1471. Упокоївся Семен Олелькович, князь київський. Після його смерті Казимир, король польський, бажаючи, щоб перестало існувати князівство Київське, не посадив уже там Семеонового сина Мартіна, а посадив воєводу з Литви Мартіна Гаштольда, ляха, якого не хотіли кияни прийняти не тільки тому, що він не був князем, а більше тому, що він був ляхом; однак будучи примушені, погодилися. І з цього часу в Києві перестали бути князі, а замість князів стали воєводи».

? 1. Які причини ліквідації Київського удільного князівства називає Ян Длугош? 2. Як пояснює літопис неприйняття киянами литовського воєводи? 3. Чи була ліквідація удільних князівств закономірним явищем?

кої православної знаті, яку не влаштував такий стан речей. Її провідники намагалися відновити колишній свій вплив та становище. Одним із виявів цього була змова **1481 р.**, коли молодші нащадки Олельковичів, що були позбавлені власних уділів, намагалися відокремити свої колишні володіння від Великого князівства Литовського і приєднати їх до Московського князівства. Також вони висували свої претензії на великокняжий престол на правах старшинства серед Ольгердовичів. Проте змову викрили, а заклотників стратили.

Інтрига князів виразно засвідчила, що руську православну знать усунули від влади, а гору у Великому князівстві Литовському взяли литовські католицькі магнати.

По смерті Великого князя Литовського і короля польського Казимира IV Ягеллончика спадкоємцем став його син **Олександр** (1492–1506 рр.). Новий великий князь продовжив політику, спрямовану на зміцнення при владі католиків. Литовська католицька шляхта виступала за незалежність Литви і проти унії з Польщею, вбачаючи в польській знаті своїх конкурентів. Напруженими відносинами між Литвою та Польщею відразу скористалася Москва, яка, уклавши союз із Кримським ханством, почала наступ на Литву. Москва остаточно підкорила Твер і Новгород, що тяжіли до Литви, захопила майже всю Чернігово-Сіверщину.

Останнім виступом православних вельмож стало **повстання 1508 р.** під проводом князя **Михайла Глинського**, що належав до тієї частини руської знаті, яка почала активно сприймати західноєвропейські ідеї.

Український історик М. Грушевський, характеризуючи повстання Глинського, писав: *«Недобитки руських княжих родів і панів змирилися зі своєю другорядною роллю у Великім князівстві й не мали ані відваги, ані енергії боротися з литовською аристократією»*. Також виступ Глинського він назвав *«останньою конвульсією руської аристократії у Великому князівстві Литовському»*.

? Чим було спричинено виступи руської православної знаті наприкінці XV – на початку XVI ст.?

6. Польське панування на українських землях наприкінці XIV–XV ст.

Із приєднанням Галичини польська експансія на українські землі не припинилася. Наступним об'єктом зазіхань стало Поділля.

Володарями Подільського князівства були князі Коріатовичі. За правління Федора Коріатовича князівство домоглося майже цілковитої самостійності. Як уже згадувалося вище, у 1392 р. він відмовився визнати владу Великого князя Литовського Вітовта, однак, не змігши втримати свої володіння в боротьбі з Вітовтом, був змушений тікати до Угорщини. Подільське князівство було ліквідоване, проте Вітовту відразу довелося боронити Поділля від поляків.

Після запеклої боротьби Вітовт змушений був поступитися західною частиною краю (на захід від річки Мурафи) з містами Кам'янець, Смотрич, Бокота, Скала та Червоноград. Але вже 1395 р. Західне

Федір Коріатович.
Скульптура в
Мукачівському замку

*Руська вулиця у Львові
(сучасний вигляд)*

Поділля повернули литовцям. На цьому боротьба за ці землі не скінчилася. Сколиставшись усобицею в Литві, у 1430 р. польське військо знову вторглося на Поділля.

Щоби закріпитися на приєднаних українських землях, **1434 р.** в Галичині було створено **Руське**, а в Західному Поділлі — **Подільське воєводство**.

Поляки навіть не намагалися знайти спільну мову з місцевою елітою, а відразу запроваджували польську систему управ-

ління, передаючи її тільки в руки поляків. Крім того, польські землевласники отримували маєтки, а в міста запрошувалися німецькі, єврейські та вірменські переселенці, які наділялися всілякими пільгами і привілеями. Така політика призвела до втрати містами українського характеру, українців витіснили з ремесла й торгівлі. Містам надавалося **магдебурзьке право** — право на самоврядування, але ним могли користуватися лише католики.

Також на українських землях запроваджувалася польська система судочинства, яка мала становий характер. Кожен стан мав власний судовий орган. Шляхта підлягала земському суду, міщани — магістратові, а решта — старостинському.

У Володимирі, Галичі, Перемишлі, Кам'янці, Холмі було засновано католицькі єпископства, а 1412 р. у Львові — архієпископство. Було заборонено будувати нові православні храми, тоді як старі зачинялися. На православних священників був накладений податок, тоді як католицькі його не сплачували. Православним також заборонялося обіймати державні посади.

Все це тягло за собою ополячення і окатоличення українського населення.

ВИСНОВКИ

У XIV ст. більшість українських земель опинились у складі Великого князівства Литовського. Попервах політика литовських князів не була обтяжливою для місцевого люду, оскільки ті не руйнували їхніх традицій і не запроваджували чогось нового. Відродився удільний устрій українських земель. Литовська еліта перейняла православну віру, культуру й закони Русі. Також литовські князі сприяли звільненню українських земель від монгольського панування. Вирішальною була битва на Синіх Водах (1362 р.). Це дає вченим підставу говорити про існування Литовсько-Руської держави.

Зростання Великого князівства Литовського викликало конфлікти із сусідами, які також прагнули володіти землями колишньої Русі. Крім того, Католицька церква наполегливо намагалася поширити свій вплив на схід. Наприкінці XIV ст. відбулося зближення Литви та Польщі, що призвело до укладення між ними 1385 р. Кревської унії. Завдяки об'єднанню зусиль удалося завдати поразки Тевтонському ордену (Грюнвальдська битва 1410 р.), який загрожував обом державам.

Зближення з Польщею спричинило внутрішній конфлікт у Великому князівстві Литовському, який перетворився на відкрите збройне протистояння між прихильниками православ'я і старих удільних традицій, з одного боку, та прихильниками зближення з Польщею, католицизму та зміцнення централізації Литви — з іншого. Вількомирська битва 1435 р. визначила подальший шлях розвитку Великого князівства Литовського в бік зближення з Польщею. У 1452 і 1471 рр. було ліквідовано Волинське і Київське удільні князівства, руська православна знать остаточно втратила свій вплив.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Яка битва поклала край монгольському пануванню на українських землях?
2. Обговоріть у парах. Що зумовило відносно мирний перехід руських князівств під владу Литви?
3. **Обговоріть у групах.** Які наслідки мало для Литви приєднання значної частини земель колишньої Русі-України? Чому історики часто називають Велике князівство Литовське Литовсько-Руською державою?
4. Чому укладення Кревської унії призвело до розколу у Великому князівстві Литовському?
5. Яке історичне значення Грюнвальдської битви?
6. Що призвело до появи Великого князівства Руського? Чому воно проіснувало лише кілька років?
7. Чому всі виступи православної знаті у Великому князівстві Литовському завершилися поразкою?
8. Доведіть або спростуйте твердження про те, що суть політики польської влади в Галичині в XIV–XV ст. полягала в руйнуванні її попереднього державного минулого та утвердженні її як невід'ємної частини Польщі.

§ 23. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ УГОРЩИНИ, МОЛДАВІЇ, МОСКОВІЇ ТА ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ. КРИМСЬКЕ ХАНСТВО

1. Закарпаття у складі Угорщини

Племена угрів, які переселилися наприкінці IX – на початку X ст. до Паннонії (сучасна Угорщина) — Придунайської низовини, зіткнулися тут із місцевим слов'янським населенням, що мешкало переважно в передгір'ях Карпат.

Робота з історичними джерелами

Оповідь угорського хроніста початку XII ст. у творі «Про діяння мадярів»

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
up23.pdf

Боротьба угорців за підкорення слов'янського населення Закарпаття була тривалою. Лише з ослабленням Галицько-Волинської держави Закарпаття остаточно ввійшло до складу Угорщини. Край було поділено на окремі територіально-адміністративні одиниці — **комітати**. Їх очолювали призначені королем з-поміж угорських панів намісники — *ішпани* (жупани), що здійснювали адміністративну, військову і судову влади. Землі, особливо в низинних районах Закарпаття, щедро роздавалися угорським землевласникам, а в міста переселялися угорці, німці, євреї. Слов'янське населення витіснялося в гори або піддавалося мадяризації.

Бурхливий розвиток краю пов'язаний з діяльністю подільського князя **Федора Коріатовича**, який був змушений тікати від гніву великого литовського князя Вітовта. Федір отримав від угорського короля місто Мукачеве та став намісником Березького комітату. Прихід Коріатовича із 40 тисячами подільських селян, як твердять писемні джерела, зміцнив становище слов'янських народів у населенні

Фрагмент панорами «Прибуття угорців» («Здобуття Батьківщини»). Худ. Арпад Фести, Ласло Меднянський, Сньо Барчаї

Найдавніша частина Мукачівського замку «Паланок» (сучасний вигляд)

краю. Федір Коріатович виступав проти запровадження кріпацтва і мадяризації. Він сприяв зростанню міст Мукачеве та Берегове. Було добудовано мукачівський замок, саме місто обнесено захисним валом, а поряд, на Чернечій горі, засновано православний монастир Святого Миколая, що діє й дотепер. Згодом у Мукачеві постало православне єпископство.

? Яка роль князя Федора Коріатовича у розвитку Закарпаття?

2. Доля Буковини

Буковина як історико-географічний регіон сформувалася в XIV ст. Зараз північна частина Буковини входить до складу нашої держави (Чернівецька область), а південна — до складу Румунії. Назву краю дали букові ліси, що густо вкривали його в минулому. За часів Русі-України та Галицько-Волинської держави Буковина була невід’ємною їхньою частиною.

Словничок

Мадяризація — насильне насадження угорської мови і культури неугорському населенню.

Після монгольської навали Буковина потрапила під безпосереднє управління Золотої Орди. Північна частина краю стала називатися **Шипинською землею**, що управлялася ординцями. Від середини XIV ст. Буковина потрапляє під владу Угорщини, а південна частина краю активно заселяється волохами (румунами).

У **1359 р.** постало незалежне **Молдавське князівство**. Шипинська земля ввійшла до складу останнього як автономне утворення, що зберігало свій статус до середини XV ст. Після ліквідації автономії перестала вживатися й назва Шипинська земля, яку перейменували в Буковину. Уперше назву «Буковина» можна знайти в грамоті молдавського господаря (князя) Романа I від 30 березня 1392 р.

Українська мова та культура справляли значний вплив на духовне життя молдавського суспільства. До середини XVII ст. офіційною діловою мовою тут була давньоукраїнська, якою писали літописи та літературні твори. Великих землевласників, як і на українських землях, називали боярами.

У XIV–XV ст. Шипинська земля починає швидко розвиватися в гос-

Шипинська земля

Свідчення очевидця про Хотинський ярмарок

«...Вивозиться багато биків, м'ясом яких значною мірою харчується не лише населення Угорщини і Русі, а й поляки, німці, навіть Італія, головним чином місто Венеція».

? 1. Яка галузь господарства Буковини була найбільш розвинуеною? 2. Із якими державами підтримувалися торговельні відносини?

подарському плані, зростає кількість населення. Міста Хотин і Чернівці стали важливими осередками ремесла й торгівлі. У Хотині відбувалися найбільші в Молдавському князівстві ярмарки.

Від другої половини XV ст. Молдавії довелося вести жорстоку боротьбу за незалежність від Османської імперії, володіння якої наблизилися до кордонів князівства. Спершу Молдавія (а в її складі й Буковина) була змушена визнати васальну залежність від Османської імперії, а згодом у 1514 р. безпосередньо ввійшла до її складу, де перебувала до 1775 р.

? Яка сучасна назва Шипинської землі? Під яким роком уперше згадується назва Буковина?

3. Українські землі у складі Московської держави

Наприкінці XV ст. Московська держава позбулася монгольської зверхності. Будучи єдиною незалежною православною державою після падіння Константинополя, її правитель Іван III став претендувати на зверхність над усім православним світом і на землі Русі-України. До свого титулу він додав «Государь і великий князь усієї Русі», а в 1489 р. вперше зауважив великому князеві литовському й королю польському: *«Наші города, і волості, і землі, і води король за собою держить»*.

Такі претензії московського правителя вкрай загострили відносини між Москвою і Литвою та спричинили майже безперервну низку війн першої третини XVI ст. У результаті, спираючись на підтримку удільних чернігово-сіверських князів, що були переважно нащадками Рюриковичів, Московія збільшила свої володіння за рахунок Чернігово-Стародубського і Новгород-Сіверського князівств. Усіх, хто був невдоволений цим приєднанням, московські воєводи вбили або захопили в полон. Новоздобуті землі було поділено на повіти на чолі з воєводами. **У 1523 р. Новгород-Сіверське князівство було ліквідоване.**

Під час литовсько-московської війни 1512–1522 рр. основні бої точилися за контроль над Смоленськом.

Іван III

Битва під Оршею, 1514 р. Худ. Г. Крель

Під час війни у **1514 р.** відбулась одна з найбільших **битв під Оршею**, де литовська армія, очолювана гетьманом Костянтином Острозьким, розгромила вдвічі переважаюче московське військо. У полон потрапили більш ніж півтори тисячі знатних московитів, загинуло близько 30 тисяч. Проте ця перемога не переломила хід війни на користь Литви, яка зрештою поступилася Москві Смоленщиною.

? Які українські землі увійшли до складу Московської держави на початок XVI ст.?

4. Кримське ханство

Монгольська навала змінила етнічний склад Причорномор'я та Криму. Півною етнічною групою стали монголи, що змішалися з половцями та іншими місцевими етнічними групами, до яких стали переважно застосовувати назву **татари**.

Північне Причорномор'я та Крим у складі Золотої Орди утворювали окремий улус (область). Від кінця XIII ст. монгольські хани дедалі частіше обирали Крим для постійного проживання. Одним із таких місць було місто **Солхат** (Кири́м, тепер Старий Крим). У перекладі з кримськотатарської «кирим» означає рів, укріплення. Згодом ця назва поширилася на весь півострів.

Утвердження монголів на цих землях згодом посприяло й поширенню там ісламу, яке започаткував брат Батия золотоординський хан **Берке** (1209–1266), що особисто прийняв цю релігію і всіляко поширював її серед підданих. Поширення ісламу мало двоякі наслідки. З одного боку, південноукраїнські землі на тривалий час долучилися до території поширення ісламської цивілізації, а Україна, розділена навпіл, стала прикордонням між християнською та мусульманською цивілізаціями. З іншого — це сприяло утворенню з етносів, що насе-

Тамга — родовий знак
Герайів (Гірейів)

ляли Крим і Причорномор'я, кримськотатарського народу, формування якого завершилося в XVI ст.

У другій чверті XV ст. Золота Орда розпалася, і на її територіях виникло кілька самостійних держав: Велика Орда, Астраханське, Казанське, Сибірське ханства, Ногай і Кримське ханство.

Утворення Кримського ханства пов'язане з ім'ям хана **Хаджі-Герая** (1428–1466 рр.).

Походження Хаджі-Герая остаточно не з'ясовано. На думку одних істориків, справжнє ім'я Хаджі-Герая — Даулет-Бірди. Він був сином кримського хана

Таш-Тімура (кінець XIV ст.). Інші стверджують, що він був представником двох могутніх кримських родів — Ширинів і Баринів. У юнацькі роки жив при дворі литовського князя Вітовта, який і допоміг йому утвердитися на престолі.

Хаджі-Герай зміг, спираючись на Литву, відстояти незалежність свого ханства від зазіхань хана Великої Орди. Це сталося, за різними джерелами, у 1449 або 1455 р. По смерті Хаджі-Герая після міжусобиці влада перейшла до його сина **Менглі-Герая** (1468–1514 рр.).

Кримські хани зберігали формальну зверхність над українськими землями у складі Великого князівства Литовського та видавали великому князю ярлик на княжіння на цих землях. Останній видали у 1472 р.

У 1475 р. на південному узбережжі Криму висадилися турецькі війська. Менглі-Герай був змушений визнати зверхність султана, а **Кримське ханство 1478 р. стало васалом Османської імперії.**

Татарський вершник

У Кримському ханстві склалася своєрідна система управління, яку частково було запозичено з ісламських країн. На чолі держави стояв **хан**. Він мав право верховного володіння землею. Частина угідь була в безпосередній власності хана, яку він міг передати в спадок. Основну частину його прибутку становили надходження від торгівлі трофеями та людьми, що були захоплені в полон під час походів.

Другим і третім за значенням після хана були офіційно оголошені спадкоємці — **калга-султан** і **нуреддін-султан**. Вони обидва мали значні володіння, а їхня влада відрізнялася від ханської лише тим,

що ці двоє не мали права карбувати власну монету.

Особливе місце в управлінні ханством посідав **великий бей** — «очі та вуха хана». Він командував особистою гвардією, стежив за порядком у столиці — Бахчисарай, затверджував усі судові справи.

За зовнішню безпеку ханства й відносини з ордами, що кочували за межами Криму, відповідав **ор-бей**.

Усі найважливіші питання в житті ханства (війни та миру, витрат на утримання ханського двору тощо) вирішувалися на державній раді — **дивані**, до якої входили найвищі посадовці.

Важливу роль в управлінні ханством відігравав релігійний лідер — **муфтії**, який завідував судами, церковними володіннями, освітою.

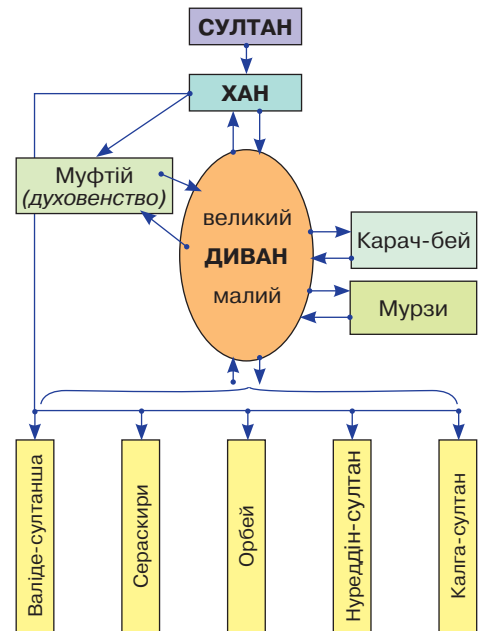
Головну масу населення півострова становили вільні люди.

Основою господарства Криму було скотарство (коні, велика рогата худоба, вівці). У гірській частині розвивалося й землеробство. Тут вирощувалися злакові, городні культури; процвітали виноградарство й садівництво. Стрімко розвивалось і ремесло: гончарство, килимарство, виготовлення мідного та олов'яного посуду, зброї тощо.

Становлення ханства збіглося з періодом становлення самобутньої кримськотатарської культури. На її розвиток великий вплив справила спадщина народів, що населяли півострів до приходу татар, та ісламська культура. Центрами формування культури стали резиденції ханів. Спочатку це був Солхат, згодом — Кирк-Ор, а на початку XVI ст. — **Бахчисарай**.

Кримське ханство на початку XVI ст. у складі Османської імперії

Державно-політичний устрій Кримського ханства

ХАН

Карач-бей

Муфтій
(духовенство)

Мурзи

Залежні татари

Незалежні нетатари

Невільники

*Соціальна драбина
у Кримському ханстві*

Дюрбе (усипальня) ханів Хаджі-Гірея і Менглі-Гірея біля Бахчисараю

*Бахчисарайський палац
(сучасний вигляд)*

До найдавніших архітектурних пам'яток ханства належать купольні усипальні правителів, впливових людей і духовних лідерів — **дюрбе**. Вони будувалися з тесаного каменю, скріпленого міцним вапняним розчином. Найдавніше з дюрбе, що дійшли до наших днів, розташоване у Чуфут-Кале. Найвідоміше дюрбе XV ст. — Ескі-дюрбе — міститься в межах сучасного Бахчисараю.

Значне місце в архітектурі ханства посідають **мечеті**. Однією з перших була велика мечеть — шестистовпна базиліка під двосхилим дахом, закладена 1314 р. в Солхаті на честь хана Узбека. Її дерев'яне перекриття підтримується зсередини двома білокам'яними аркадами, що ділять мечеть на три нефи. Головний вхід — із півночі — вирізнено порталом, прикрашеним відмінним різьбленням по каменю. Цікаве і яскраве розписане різьблення всередині будівлі. Храм добре зберігся до наших днів.

Ранні мечеті будувалися без мінаретів, але всередині вже був мембер — трибуна зі сходами і майданчиком для імама.

Важливими архітектурними та інженерними спорудами були **колодязі**, які забезпечували постачання мешканців півострова водою в умовах посушливого клімату. Один з таких колодязів зберігся в **Чуфут-Кале**.

Ескі-дюрбе (сучасний вигляд)

Мандрівники про Бахчисарай

«Тільки-но хан обере місце для проживання свого, негайно приступають до облаштування базару, спостерігаючи притому, щоб вулиці були якомога ширше... При орді повсякчас невідлучно перебувають сукновали, ковалі, зброярі та всякого роду майстрові».

«У Бахчисарай головна вулиця пролягає від одного кінця міста до іншого і веде до житла ханів. Вулиця ця являє собою величезний базар. По обидва боки вулиці розташовані всякого роду лавки і навіть майстерні, і все це становить різноманітну суміш: тут торгують, працюють, виконують все, що потрібно у великому місті, і все це відбувається перед усіма, за відчинених дверей і віконниць. Під навісом кавових будинків завжди можна побачити багато татар, які зібралися сюди пити каву і поговорити про різні новини... З цією багатолюдною та гучною вулицею контрастували інші вулиці, на яких ніякого руху, лавок немає, і тільки часом промайне жіноча постать».

? 1. Які спеціальності ремісників згадують мандрівники? 2. На якій особливості міста наголошують мандрівники?

У XVI ст. починається розбудова **Бахчисарайського палацу**, який став перлиною культури кримських татар.

Для культури Кримського ханства є характерним широке використання різьблення по каменю і дереву, що становило головну прикрасу споруди.

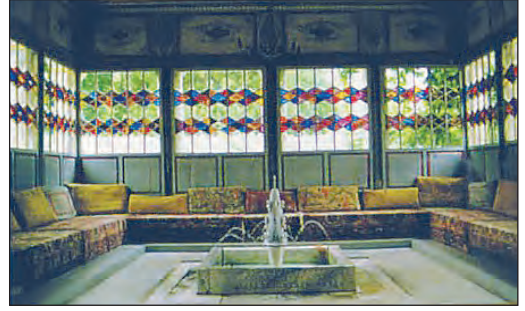
? Коли утворилося Кримське ханство? Як вплинула на його розвиток васальна залежність від Османської імперії? Під впливом яких культур розвивалася культура Кримського ханства?

Колодязь у Чуфут-Кале (сучасний вигляд)

5. Татарсько-турецькі набіги на українські землі. Дике Поле

Після розпаду Золотої Орди, яку литовські князі вважали одним із головних ворогів, вони втратили інтерес до союзу з Кримом. Цим відразу скористалася Москва. Іван III після наполегливих домагань зміг схилити Менглі-Герая до союзу, який був спрямований як проти Великої Орди, так і проти Великого князівства Литовського. Завдяки цьому союзу Менглі-Герай завдав остаточної поразки Великій Орді, захопивши і знищивши в 1502 р. місто Сарай, а також майже безкарно почав нападати на українські землі. Цей московсько-татарський союз

Бахчисарайський палац (сучасний вигляд)

трагічно відобразився на долі українського народу. Кримське ханство виявилося дуже небезпечним сусідом для українських земель. Протягом наступних десятиліть вони перетворилися на головне джерело постачання рабів на невільничі ринки Чорноморського узбережжя.

Перший великий напад кримських татар на українські землі стався 1474 р. Під час цього вторгнення були значно пограбовані Поділля й Галичина. По декількох роках нового нападу зазнало Східне Поділля.

Особливо спустошливим був похід татар **1482 р.** на Київ. Київський воєвода Іван Ходкевич надто пізно дізнався про наближення татар і не встиг організувати оборону міста. Київ було пограбовано і спалено. Крім того, Менглі-Герай узяв багато полонених, серед яких були воєвода та ігумен Києво-Печерської лаври. Також під час цього походу було пограбовано Київську землю, знищено 11 прикордонних міст. На знак дотримання своїх союзницьких зобов'язань кримський хан надіслав Івану III золоту чашу й таріль із пограбованого Софійського собору.

Татарин

Татари ведуть ясер. Гравюра XV ст.

У цей же період на кордоні українських земель з'явилися турки, які в 1476 р. спустошили Буковину, а в 1498 р. — Галичину, де взяли в полон близько 100 тис. осіб.

Із часу утворення Кримського ханства до кінця XV ст. на українські землі було вчинено не менше 41-го нападу, зокрема 31 — на Поділля, 9 — на Руське воєводство, 7 — на Волинь, 4 — на Київщину, 2 — на Белзьке воєводство. Унаслідок цих нападів, окремі з яких мали харак-

Словничок

Ясир (від тур. *esir* — бранець) — бранці, полонені, яких захоплювали турки й татари під час нападів на Велике князівство Литовське, Польщу, Московську державу.

Козак — слово тюркського походження, що означає: вільна озброєна людина. Спочатку застосовувалося для назви мешканців Дикого Поля, які на цій території на свій страх і ризик займалися різними промислами. Згодом стало позначати соціальний стан.

тер великих військових походів, було частково або повністю спустошено окремі міста та регіони, захоплено в полон 220 тис. осіб (за загальної кількості населення українських земель близько 3,7 млн). У XVI ст. зафіксовано 69 нападів протягом 63 років: 32 — на Поділля, 18 — на Волинь, 17 — на Руське та Белзьке воєводства, 2 — на Лівобережну Україну. Демографічні втрати становили 353 тис. осіб. Загалом протягом другої половини XV–XVI ст. було здійснено близько 110 великих татаро-турецьких набігів, у результаті яких українські землі на південь від Києва було майже знелюднено і спустошено. Ці землі одержали назву **Дике Поле**, або просто Поле.

Козак

Через нищівні татаро-турецькі набіги постало питання захисту південних кордонів володінь Литви та Польщі. Однак Вільно й Краків виявилися не готовими вжити рішучих заходів для припинення набігів. Населенню українських земель довелося майже самотужки вирішувати це складне завдання. Опір українського населення став одним із важливих чинників формування **українського козацтва**, перша згадка про яке у письмових джерелах датується **1492 р.** (Деякі історики називають **1489 р.**).

? Що таке Дике Поле? Чому на цій території стало формуватися козацтво? У якому році відбувся перший великий похід кримських татар на українські землі?

6. Генуезькі колонії. Князівство Феодоро

Поки монголи опановували рівнинну частину Криму, у гірських районах і на південному узбережжі відбувалися бурхливі події.

За **Німфейським договором між Візантією та Генуєю** (1261 р.) генуезці отримали виняткове право на торгівлю в Чорному морі. На місці стародавньої Феодосії вони засновують свою торговельну факторію **Кафу**, яка стає важливим

Дике Поле

пунктом у торгівлі між Сходом і Заходом. Також вони змогли витіснити з Криму своїх суперників — венеціанців.

Із XIV ст. Кафа стає центром торгівлі невільниками, яких кочовики захоплювали, здійснюючи свої грабіжницькі набіги. На середину XV ст. місто стало одним із найбільших у світі, тут проживали 70 тис. осіб. У генуезців склалися непрості стосунки з монголами, а згодом і з кримськими татарами: то спалахували війни, то уклалися союзи. Поступово на початок XV ст. генуезці оволоділи всім Південним узбережжям Криму від Кафи до Херсонеса. У Судаку та Чембало (Балаклава) вони збудували першокласні фортеці. Укріплення Судака збереглися й до сьогодні.

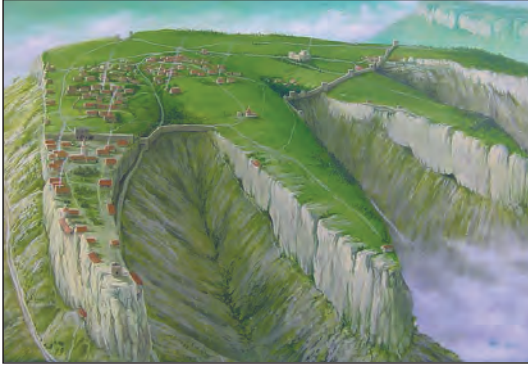
Поряд із генуезькими факторіями від кінця XII ст. в гірських районах Криму розвивалося **князівство Феодоро**.

Столицею князівства було місто Феодоро, відоме також під назвою **Мангуп**.

Генуезька фортеця в Судаку
(сучасний вигляд)

? За допомогою додаткових джерел визначте: які ще генуезькі фортеці (укріплення) збереглися на території України до сьогодення.

*Мангуп — столиця князівства Феодоро
(реконструкція)*

Руїни столиці князівства Феодоро

Воно було розташоване на гірському плато. Із монголами феодорити змогли знайти спільну мову і мирно співіснувати. Розквіт князівства припадає на XV ст., на період княжіння Олексія та його сина **Олексія Молодшого** (1420–1456). Князівство мало розвинене сільське господарство, ремесло, населення становило 200 тис. осіб.

У 30-ті роки XV ст. розгорілася боротьба з генуезцями за вихід князівства до морського узбережжя. Війна тривала з перемінним успіхом аж до підкорення і Кафи, і Мангупа турками в **1475 р.** Оборона Мангупа тривала майже пів року. Останнього князя Олександра турки схопили, а потім стратили у Стамбулі.

? Коли існувало князівство Феодоро?

ВИСНОВКИ

У другій половині XIV–XV ст. не всі українські землі опинились у складі Литви та Польщі. Так, на Закарпаття остаточно поширилася влада угорського короля. Буковина під назвою Шипинська земля увійшла до складу Молдавського князівства, що постало в 1359 р. Чернігово-Сіверщина наприкінці XV ст. стала частиною Московії. У Причорноморських степах і Криму сформувалася держава кримських татар — Кримське ханство, яке разом із Молдавським князівством потрапило у васальну залежність від Османської імперії.

Наприкінці XV — на початку XVI ст. трагедією для українських земель стали татаро-турецькі набіги, які спустошили значні території України на південь від Києва, що дістали назву Дике Поле.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. До складу яких держав потрапили українські землі в XIV—XVI ст.?
2. Які заходи було здійснено князем Федором Коріатовичем після його переселення на Закарпаття?
3. Як склалася доля Буковини у складі Молдавії та Османської імперії?
4. Що сприяло захопленню Чернігово-Сіверщини Московською державою?
5. **Обговоріть у групах.** Якою була головна мета набігів кримських татар на українські землі? Які їхні наслідки?
6. За допомогою історичних джерел створіть презентацію про виникнення українського козацтва.
7. Чим були зумовлена гостра боротьба за Південне узбережжя Криму в XII–XV ст.?

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
up24.pdf

§ 24. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV–XV СТ.

1. Соціальна структура суспільства

За своєю суттю тогочасне суспільство було **феодалним**. Для нього характерним був поділ на **стани**. Для станової організації суспільства є притаманною **ієрархічна будова** (підпорядкованість одних станів іншим), виражена в **нерівності** становища (правах та обов'язках) і привілеях. Соціальна структура українського суспільства XIV–XV ст. була доволі розмаїтою. Стани поділялися на **привілейовані** — князі, пани, зем'яни, бояри, духовенство («церковні люди»), **напівпривілейовані** — міщани (патриціат, бюргерство, плебс) і **непривілейовані** — різноманітні категорії селянства (слуги, данники, тяглові).

Основу привілейованого стану суспільства становили землевласники. За своїм походженням і формою землеволодіння вони поділялися на чотири групи. **Князі** — найзаможніша титулована знать; поділялися на «княжат головних» і «княжат-повітовників». Перші не підлягали місцевій владі, входили до великокнязівської ради, а у військові походи йшли зі своїми загонами під родовими гербами. Другі навпаки, підпорядковувалися місцевій владі, а у військові походи йшли у складі повітового ополчення.

Пани — заможна знать, яка не мала князівських титулів, але вирізнялася давністю роду, вотчинним (спадковим) землеволодінням і певними привілеями. Найбагатші пани разом із князями становили групу **магнатів** — найбільших землевласників.

Словничок

Стани — великі соціально-правові групи людей, що різнилися між собою спадковим, закріпленим у законах становищем у суспільстві, певними правами, привілеями та обов'язками.

Шляхта — привілейований панівний стан у Польщі, Угорщині, Литві, на українських та білоруських землях, що в XIV–XVIII ст. входили до складу Польського королівства, Великого князівства Литовського, а з 1569 р. — до Речі Посполитої. Приналежність до шляхти забезпечувала широкі корпоративні права і привілеї, що відділяли від інших верств суспільства.

Українське суспільство у XIV–XV ст.

Привілейовані стани суспільства		Напівпривілейований стан	Непривілейований стан
шляхта	духовенство	міщани	селяни
<i>князі пани зем'яни бояри</i>	<i>«церковні люди»</i>	<i>патриціат бюргерство плебс</i>	<i>слуги данники тяглові</i>

Зем'яни були залежними від князів і панів, а свій статус і спадкове землеволодіння здобули за військову (боярську) службу. Вони виконували особисту кінну службу і виставляли під час походу певну кількість кінних воїнів.

Бояри були дрібними службовцями, що виконували різноманітні доручення, та «панцирними слугами», які особисто відбували військову службу. Бояри походили від селян-слуг, володіли удільними землями, користуючись ними за умови виконання своєї служби.

Окремий привілейований стан українського суспільства становило **духівництво**. Вони не підлягали світському суду, а в разі потреби потрапляли під суд єпископів. Духівництво поділялося на верхівку (митрополит, єпископи, архієпископи та ін.) і рядових священнослужителів. Найбільшу частину становили парафіяльні священники.

Міщани були напівпривілейованою частиною суспільства. До міщан входили **патриціат** — найзаможніша частина міщанства, що складалася з найбагатших і найвпливовіших купців, ремісників-майстрів, **бюргерство** — середня частина міщанства, яку становили цехові майстри і торговці середнього достатку, та **плебс** — дрібні ремісники, торговці й інші жителі міст.

До **непривілейованого стану суспільства** — **селян** належали **слуги** — особисто вільні селяни, які перебували на службах, отримуючи за це земельні на-

діли та звільнення від повинностей, **данники** — особисто вільні та економічно незалежні селяни-общинники, які сплачували державі данину (чинш) натурою або грошми, і **тяглові** — селяни, які не мали власної землі та вели господарство на земельних ділянках, що належали державі або землевласникам. За користування землею вони відпрацьовували трудову повинність зі своїм тяглом (робочою худобою). Були як особисто вільні, так і закріплені до своїх наділів тяглові селяни.

? Які основні стани суспільства існували на українських землях у XIV–XV ст.?

2. Панівні верстви населення та їхнє життя

У Польському королівстві та Великому князівстві Литовському соціальна структура населення мала певні відмінності. Так, у Польщі всі панівні (привілейовані) прошарки суспільства, тобто феодали, називалися шляхтою. Спершу це були рицарі, які перебували на королівській військовій службі, отримуючи в користування земельну власність. У **1374 р.** король Людовік Анжуйський, що одночасно був королем Польщі та Угорщини, ухвалив привілей, за яким землеволодіння шляхти стали спадковими. Поступово шляхта збільшувала свої права і привілеї. Через свої представницькі органи (місцеві сеймики та загальний сейм) вона визначала політику держави.

У Великому князівстві Литовському, як зазначалося, панівна верства була більш розмаїтою. Тут поєднувалися елементи власне Литви, Русі-України та Польщі. У другій половині XIV – на початку XVI ст. відбувається формування єдиної панівної верстви з єдиними правами, привілеями та обов'язками, яка теж стала називатися **шляхтою**.

Головним обов'язком шляхти була військова служба за власний кошт і сплата невеликого грошового збору. За несення служби у війську шляхта отримувала різні привілеї.

Шляхтич входив до шляхетської корпорації (об'єднання), що вирішувала різні питання життя повіту, міг бути обраним до повітових органів влади і сейму. Його життя цінувалося дорожче за будь-кого. Винному в образі шляхтича селянинові відрубували руку. Шляхта мала широкі привілеї в торгівлі та землекористуванні. Було вироблено своєрідний кодекс шляхетської честі. У суді слово шляхтича не потребувало доказів. Шляхтич, який скоїв злочин, підлягав шляхетському суду й позбавлявся привілеїв.

Виняткові політичні та особисті права виробили у шляхти високе почуття власної гідності, а ще зневажливе ставлення до представників нижчих верств суспільства.

Робота з історичними джерелами

Шляхетські привілеї було офіційно затверджено місцевою владою.

bohdan-books.com/upload/data_files/tmp_catalog/up24.pdf

Щоб очистити шляхетство від «випадкових людей», великокнязівська влада Литви в 1522 р. прийняла спеціальну ухвалу про «вивід шляхетства». За нею до шляхетського стану було віднесено нащадків тих осіб, які стали боярами за правління князів Вітовта, Сигізмунда й Казимира. У 1528 р. було складено список шляхти, затверджений сеймом. Водночас поняття «боярин» і «зем'янин» замінили на єдине — «шляхтич». Наступного року в Литовському статуті — збірнику законів Великого князівства Литовського було

записано, що імунітетні грамоти шляхтичів не потрібно щороку підтверджувати, вони є постійним документом. Також статут гарантував шляхті, що її не можна карати без суду.

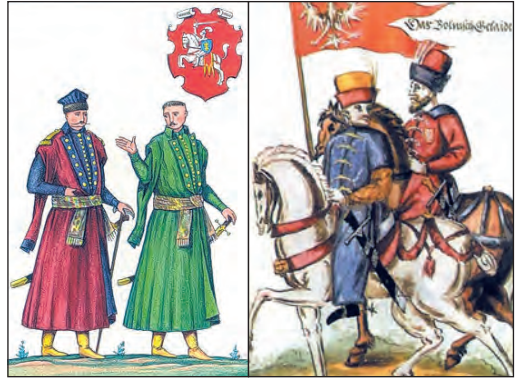
У 40–50-ті роки XVI ст. було уточнено списки шляхти та їхніх слуг. Відповідно до «Уставу на волоки» (1557 р.) шляхтичами визнавалися лише «бояри стародавні», решта поверталася до станів селянства або міщанства.

У 1563 р. згідно з грамотою Великого князя Литовського скасовувалися всі обмеження щодо православної шляхти, зокрема і на українських землях (деякі історики застосовують щодо неї назву «українська шляхта»). Так, станом на середину XVI ст. правлячу верхівку було консолідовано в одному шляхетському стані, який майже втратив національні особливості в межах єдиної Литовської держави, а згодом і в межах Речі Посполитої.

Попри це, шляхта була неоднорідна за своїм майновим становищем. Умовно її можна поділити на три основні групи — дрібна шляхта, середня шляхта й магнати. Дрібні шляхтичі мали від 1 до 50 селянських дворів, магнати — кілька або й десятки тисяч.

До панівної верстви населення також належала частина духовенства — вищі ієрархи (митрополит, єпископи, ігумени тощо), спосіб життя і доходи яких не поступалися шляхетським. Крім того, більшість із них були вихідцями зі шляхетських родин.

? Як називався збірник законів Великого князівства Литовського? Кого називали шляхтичем?

Польська і литовська шляхта
(сучасна реконструкція)

Литовський статут

3. Князь Костянтин Острозький

Серед панівної верстви суспільства особливе становище посідали князі: нащадки княжих родів Рюриковичів, Гедиміновичів, Ольгердовичів. Завдяки своєму походженню й багатству, навіть після ліквідації удільного устрою Великого князівства Литовського, вони претендували на найвищі посади в державі. У їхніх володіннях діяло князівське право з власними податками й судом, було своє військо.

Наймогутнішим князівським родом були **Острозькі**. За родовими переказами, вони були нащадками князя Данила Романовича (Галицького). Найвідомішим представником родини Острозьких був **Костянтин Іванович** (приблизно 1463–1530 рр.) — Великий гетьман Литовський (головнокомандувач литовських військ впродовж 26 років), каштелян віленський. Упродовж своєї служби він здобув такі міста, як Полонне, Луцьк, Здолбунів, Красилів, Чуднів та ін. Загалом у володінні гетьмана перебувало понад 30 міст і містечок, а також більш ніж 500 сіл. Йому належало понад 40 тис. селян-чоловіків. До самої смерті він захищав Православну церкву від наступу католицизму, організував захист українських земель системою міст і замків, здійснював походи проти татар, завдавши їм ряд відчутних поразок. Як писав про нього відомий російський історик М. Карамзін, він був *«братом росіян у церкві, але страшним ворогом на полі битви»*.

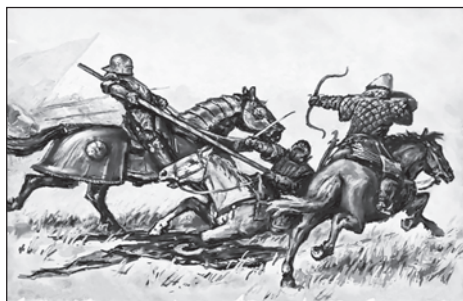
Найвідомішою перемогою князя була **битва під Оршею 1514 р.**

4. Церковне життя у другій половині XIV–XV ст.

У XIV–XV ст. духовенство становило десяту частину населення. Воно і надалі продовжувало відігравати вагомую роль у суспільстві. Православне духовенство

Князь Костянтин
Острозький

Із серії малюнків «Битва під Оршею»

поділялося на дві категорії: біле (парафіяльні священники) та чорне (ченці, черниці, вищі ієрархи).

Ситуація, що склалася на українських землях у релігійній сфері, була вкрай складною. Після того як київський митрополит у 1299 р. переїхав до Володимира-Залеського, завдяки домаганням галицько-волинського князя Юрія I Львовича було засновано Галицьку митрополію (1303 р.), яка проіснувала до 1347 р.

Приєднання Галичини до Польщі призвело до насильницького насадження католицизму. Користуючись підтримкою польської влади, сюди рушили католицькі місіонери — домініканці та францисканці, закладаючи в краї густу мережу своїх монастирів.

Поряд з існуючими православними єпископствами ставилися католицькі для ще не існуючої парафії. У **1375 р.** Папа Римський задовольнив прохання польського уряду про **заснування в Галичині католицької митрополії** (архієпископства). Йому були підпорядковані Перемишльське, Холмське, Володимирсько-Луцьке, Кам'янецьке і Молдавське єпископства, хоча католиків у краї на той час майже не було.

Польський король Казимир III домігся від константинопольського патріарха згоди на відновлення окремої **Галицької православної митрополії** (1371 р.). Проте вона проіснувала лише до 1410 р., коли була підпорядкована київському митрополиту.

Правителі Великого князівства Литовського теж переймалися проблемою Православної церкви. Вітовт здійснив спроби вивести її на своїх землях із підпорядкування Московської митрополії. Але ця спроба в кінцевому підсумку виявилась невдалою.

У XV ст. було зроблено спробу об'єднати Католицьку та Православну церкви. У 1439 р. на Вселенському соборі у Флоренції уклали унію між Вселенським (константинопольським) патріархом і Папою Римським. Цієї унії не визнали в московських та українсько-білоруських землях. Московське духовенство обрало своїм митрополитом Іону, що започаткувало автокефалію московської митрополії. Із захопленням турками в 1453 р. Константинополя вплив московського митрополита посилювався. Литовські правителі, не бажаючи за-

Київська митрополія та її поділ

лишати своїх численних православних підданих під впливом і верховенством московського митрополита, **1458 р.** відновили **Київську («Литовську») митрополію**, яка остаточно відокремилася від Московської та безпосередньо була підпорядкована константинопольському патріархові. Київська митрополія керувала діяльністю десяти єпископств, розташованих на українських та білоруських землях.

Становище православного духовенства в Польському королівстві та Великому князівстві Литовському мало як спільні, так і відмінні риси. В українських єпархіях Польщі православне духовенство, на відміну від католицького, обкладалося податками. Православних єпископів не допускали до сенату (верхньої палати польського сейму). Відбувалася відверта торгівля церковними посадами. Чинилися релігійні утиски православного населення.

У Литві ставлення до православних було терпимим, але католикам надавала перевага. Митрополитом та єпископськими кафедрами розпоряджався Великий князь Литовський. На державних землях він визначав, хто буде архімандритом або ігуменом у православному монастирі, а на приватних землях це робили князі й пани.

? Які події сприяли поширенню католицизму на українських землях? У якому році відбувся поділ православної митрополії на Київську і Московську?

ВИСНОВКИ

У XIV–XV ст. відбулися зміни в соціальній структурі суспільства: одні верстви зникають або втрачають своє колишнє становище, з'являються нові. Станом на середину XVI ст. завершилося становлення шляхти як панівного стану суспільства на українських землях. У цей період помітно погіршується становище українського селянства: зростають повинності й податки, відбувається поступовий процес закріпачення.

Складною була релігійна ситуація на українських землях. Православна церква перебувала у становищі упослідженої і другорядної. Розгорталася експансія Католицької церкви, що підтримувалася правителями Польщі та Литви.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Назвіть основні стани суспільства на українських землях в XIV — першій половині XVI ст. У чому особливості станової структури суспільства?
2. Хто належав до панівної верстви населення? Які права та обов'язки мали шляхтичі? Як формувався шляхетський стан?
3. **Обговоріть у групах.** За якими ознаками зі шляхетського стану Литви та Польщі можна вирізнити українську шляхту?

4. Яку назву мали збірники законів Великого князівства Литовського? Що було основою для їх створення?
5. Чим було зумовлена складна церковна ситуація на українських землях у XIV – першій половині XVI ст.?
6. Як здійснювався наступ Католицької церкви на українські землі? Що сприяло поширенню впливу Католицької церкви на схід?
7. Підготуйте презентацію «Князь Костянтин Острозький — захисник українських земель».

§ 25. ГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV–XV СТ.

1. Сільське господарство. Життя селянина

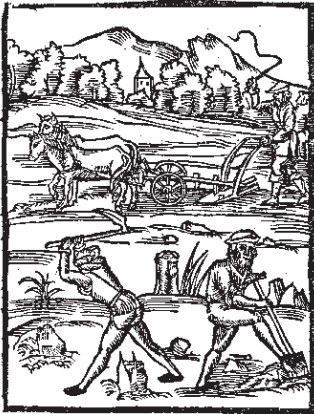
Упродовж XIV–XV ст. основою господарського життя населення українських земель продовжувало залишатися **сільське господарство**, яке мало переважно **натуральний характер**. Проте завдяки поширенню колісного плуга, сохи з лемешем і сошником зростає врожайність і збільшилися посівні площі. Поряд з вирощуванням зернових значного поширення набуло городництво й садівництво. Бортництво заступило присадибне бджільництво. Продовжували розвиватися промисли, передусім ті, що переробляли сільськогосподарські продукти: млинарський (виготовлення різних сортів борошна, круп), винокурний (виготовлення горілки) та пов'язаний із ним корчмарський. Важливим промислом було рибальство. Воно процвітало не тільки на великих річках. Феодали і навіть селяни споруджували стави на річках, струмках і заболочених місцевостях. Солеварінням займалися в Карпатах і на солоних озерах Північного Причорномор'я.

У період феодалізму полювання було привілеєм феодалів. Проте на Подніпров'ї до нього вдалися місцеві селяни та міщани, що приносило їм чималий дохід.

Зміни відбулися і в правовому становищі селян. У цілому воно залежало від правового устрою сіл — руського (україн-

Селяни віддають оброк. Гравюра XV ст.

Освоєння нових земель

Оранка

Сівба

Сінокіс

Збір урожаю

Молотьба

Перенесення зерна до комори

Художники П. Кресцентін,
М. Рей

? Розгляньте малюнки і скажіть:

- Які етапи сільськогосподарського циклу зображено на малюнках?
- Які використовуються знаряддя праці?
- Які деталі малюнків вас зацікавили?

ського), волоського чи німецького. Переважна більшість сільського населення проживала в селах руського (українського) права. У XIV ст. більшість селян на українських землях були вільними та лише сплачували данину за користування землею, яка розподілялася ланами (волоками) по 16,8–21,4 га між селянськими дворищами. Дворище складалося з 5–10 хат (димів), у яких жила велика селянська родина. Податок — **подимне** — платили з кожного диму. Кілька дворищ

утворювали **сільську громаду** (село), яку очолював **отаман**. Кілька сіл об'єднувалися у **волость** — **копу**, яку очолював **староста** («старець»). На зборах копи розглядалися всі важливі справи. Також діяв **копний суд**.

Крім того, за правовим становищем селяни поділялися на дві основні групи: «**похожих**» (вільних), які мали право відходити від феодала, та «**непохожих**» («отчичів»), позбавлених такого права. Протягом XIV – першої половини XVI ст. відбувався процес перетворення «рабів», «челяді», «холопів» (тобто рабів) на залежних селян. Третій Литовський статут у 1588 р. перевів їх у стан **отчичів**.

Також селяни поділялися на різні категорії за майновим станом. До найзможніших належали служилі селяни — **слуги**, які перебували на службах, за що отримували 1–2 волоки землі та звільнялися від інших повинностей. Вільними залишалися й данники, які сплачували данину державі натурою або грошми. **Тяглові** селяни за користування землею відпрацьовували повинність (оранка поля, засівання зерна, збирання врожаю та інші роботи) зі своїм тяглом (робочою худобою) на користь держави, а згодом і феодалів. Серед селян було чимало збіднілих: сусідки й підсусідки, котрі селилися при дворах заможних селян, коморники, які не мали свого житла й наймали комори, городники (загородники), що володіли тільки городами, та халупники, які мали тільки хати.

Селяни сплачували чимало податків і виконували різні повинності. Основним державним грошовим податком у Великому князівстві Литовському був податок **на військові потреби**. Селяни також відбували й **державні повинності**: споруджували й ремонтували замки, зводили мости та греблі, прокладали та обслуговували шляхи тощо. Церкві виплачували **десятину**.

Селяни феодальних маєтків віддавали **оброк** продуктами чи грошима і **відробляли панщину**. У XV ст. панщина становила 14 днів на рік із лану (волоку). У **1520 р.** в Польщі впроваджується одноденна панщина на тиждень, а в **1557 р.** така ж установлюється в Литві. У Закарпатті на цей час панщина становила вже два дні на тиждень. На Північній Буковині існувало близько 20 повинностей і податків.

Дещо відмінним було становище мешканців сіл, де діяло німецьке або польське право. Кількість сіл, що користувалися **німецьким правом**, у XIV ст. швидко зростала за рахунок німецьких і польських переселенців. Ці переселенці (осадники) сплачували панові певну суму і здобували право утворити село й посаду війта, яка ставала спадковою та надавала йому ряд привілеїв: зосередження у своїх руках адміністративної і судової влади, володіння вдвічі більшою

Словничок

Латифундія — велике приватновласницьке земельне володіння із натуральним характером господарювання, в якому застосовувалася праця залежного населення.

ділянкою землі тощо. Ці селяни сплачували лише оброк і не відробляли панщини. Села з німецьким правом не знали общинної організації.

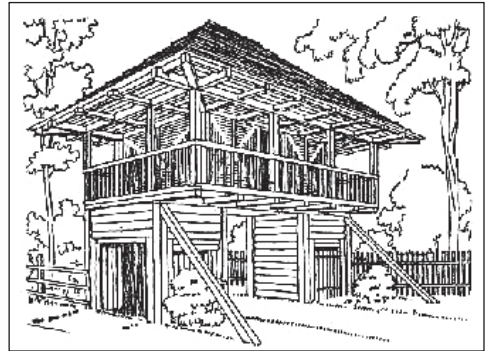
Від кінця XIV ст. на Галичині, а згодом і в інших районах набули поширення села з **волоським правом**. Мешканці цих сіл, об'єднані в громади, не відробляли панщини, переважно вирощували худобу. Оброк і податок вони сплачували худобою, а судилися за звичаєвим правом.

Упродовж XIV–XV ст. відбулося помітне зростання великого феодального землеволодіння. Уже наприкінці XIV ст. на українських землях налічувалося кілька десятків **латифундій**. Їх зростання було зумовлено великокнязівськими даруваннями, захопленнями общинних земель, купівлею маєтків у їхніх власників, освоєнням нових земель.

Переважну більшість земель було сконцентровано у володінні великих магнатів: Острозьких, Чорторийських, Радзивілів (Волинь), Ружинських, Заславських, Немиричів (Київщина, Поділля), Замоївських, Потоцьких, Язловецьких (Брацлавщина та Поділля). Зосередження земель у руках магнатів супроводжувалося наступом на території і права селянських общин, що проявлялось у привласненні общинних земель, закабаленні селян, призначенні на виборні посади своїх намісників тощо.

У XIV–XV ст. зі зростанням попиту на продукти харчування (особливо на зерно і м'ясо) у Західній Європі **відбувався інтенсивний розвиток товарно-грошових відносин, швидко зростав ринок сільськогосподарської продукції**. За цих умов великі землевласники, реагуючи на потреби ринку, перетворюють свої господарства на **фільварки**.

Найбільшого поширення фільваркові господарства набули в Галичині, Західній Волині, Західному Поділлі, Київському Поліссі. На решті українських земель вони поширилися лише від середини XVI ст. Для існування фільварків було потрібно багато землі, тому феодалі почали відбирати її в селян, водночас збіль-

В'їзні ворота до фільварку

Словничок

Фільварки — багатогалузеві господарчі комплекси, які базувалися на постійній щотижневій панщині залежних селян та були зорієнтовані на товарно-грошові відносини, хоч і зберігали чимало рис натурального господарства.

Кріпацтво — система правових норм, які встановлювали залежність селянина від феодала й право останнього володіти селянином-кріпаком як власністю.

щуючи панщину та запроваджуючи **кріпацтво**.

Починаючи від XV ст., селяни переводяться під судочинство феодалів. На початку XVI ст. вони вже не мали права скаржитися на феодалів великому князеві чи королю. Майже припиняється діяльність копних судів. Водночас обмежується право селян на переселення (перехід). Так, у 30-х роках XV ст. в Галичині було визначено певний час для переходів — тільки в дні Різдва за умови виплати панові викупу. Сейм 1496 р. постановив: протягом року залишити село мав право тільки один селянин. Сейм **1503 р.** видав ухвалу, що селяни не можуть переселятися без дозволу панів, що означало втрату ними особистої свободи.

На українських землях у складі Великого князівства Литовського процес закріпачення відбувався дещо повільніше. Це було зумовлено набігами татар і нестачею робочих рук.

Остаточне **закріпачення** селян відбулося на території Польщі в **1573 р.**, а на землях Великого князівства Литовського — в **1588 р.**, що було законодавчо закріплено в сеймовому законі та **III Литовському статуті**.

Хати селяни будували з дерева або хмизу, обмазаного глиною (мазанки), рідко з каменю. Одягалися в білий полотняний одяг без зайвих прикрас. Основною їжею був житній хліб, каші. Від кінця XV ст. в раціоні з'являються **борщі** — варіанти перших страв з різних інгредієнтів з характерною кислинкою, які згодом, з появою томатів і картоплі, трансформувалися у відомий тепер борщ.

? Які промисли були в українських селян і міщан? Що таке фільварок?

Садиба шляхтича у фільварку

Праця селян у фільварку

2. Соціальні виступи

3. Міста та їхні жителі. Магдебурзьке право

У XIV–XV ст. став помітним процес **урбанізації** — зростання кількості й населення міст та посилення їхньої ролі в економічному та культурному житті суспільства. Поступово, але повільно відроджувалися міста, спустошені під час монгольської навали, з'являлися нові. У цей період українські міста зберігали аграрний характер. Міщани займалися землеробством, скотарством, промисла-

Система самоврядування в українських містах, що мали маґдебурзьке право

ми, частково ремеслом і торгівлею. При цьому вони перебували в залежності від магнатів і, подібно до селян, відбували повинності, сплачували їм оброк натурою, інколи грошима. Населення багатьох міст у Подніпров'ї відбувало виключно військову повинність, що було пов'язано з нападами татар.

Правовою основою життя багатьох українських міст було **руське право**, що розвивалося від часів Русі-України. **Війт** був головною посадовою особою в місті — мав право ухвалювати остаточне рішення в усіх судових справах, міг навіть засудити винуватця до страти. Війт керував роботою ради, що складалася з 8–12 осіб.

Водночас значні зрушення, які відбувалися за міськими мурами, спричиняли нові явища і процеси. Активізується розвиток торгівлі й ремесел, які поступово стають основними заняттями жителів міст. Міста ставали осередками ремесла, промислів, торгівлі, культури, політичного життя.

Міста, залежно від розташування — на державній чи приватній землі — поділялися на **королівські** (великокнязівські) і **приватні**. Як і в інших єв-

Засідання міського уряду, XVI ст.

ропейських країнах, міщани прагнули позбутися залежності від своїх власників або державних урядовців і здобути самоврядування. Від XIV ст. українські міста починають отримувати **маґдебурзьке право**, на зразок того, яке існувало в містах Німеччини з 1188 р. Маґдебурзьке право визначало порядок виборів і функції органів самоврядування та суду, регу-

лювало господарське життя міста, визначало покарання за різні злочини тощо.

В Україні раніше за інших магдебурзьке право отримали міста Закарпаття, які перебували під владою Угорщини. З 1329 р. магдебурзьким правом користувалися Хуст, Вишкове, Тячів. Згодом його отримали Санок (1339), Львів (1356), Кам'янець (1374), Київ (1494–1497 або 1499).

Міста, які здобули магдебурзьке право, звільнялися від управління й суду війтів, воєвод чи старост або королівських (великокнязівських) намісників і запроваджували виборне самоврядування. Усі справи міського життя вирішував виборний **магістрат**, який формувався із заможних міщан. Вибори відбувалися раз на рік. Магістрат поділявся на **лаву** (суд у кримінальних справах), очолювану війтом, і **раду** (адміністративний орган і суд у цивільних справах), очолювану бургомістром. Посаду війта міг обіймати лише шляхтич.

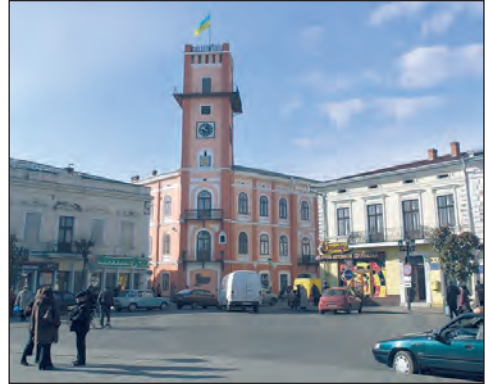
Спочатку магдебурзьке право поширювалося переважно на католиків, унаслідок чого православні українці усувалися від управління містом. Незважаючи на це, поширення магдебурзького права мало позитивне значення для розвитку українських міст.

У тогочасних містах на українських землях проживало чимало громад вірменів, євреїв, греків, татар, караїмів тощо. Зазвичай, вони селилися компактно, займаючи певний квартал чи вулицю міста. У них були свої органи самоврядування, які переважно переймалися релігійними, культурними справами, вирішували питання відносин із місцевою владою. Самоврядні громади євреїв — **кагали** — існували у великих містах. Найбільші вірменські громади проживали в Кам'янці та Львові. У Львові розміщувалася резиденція вірменського архієпископа. У Луцьку й Галичі мешкали значні громади караїмів, які були вихідцями з Криму.

? У якому столітті на українських землях починало поширюватися магдебурзьке право?

4. Ремесла й торгівля

У період XIV–XV ст. відродилися та продовжували розвиватися ремесла й торгівля, які зазнали значного нищення від монгольської навали. Зро-

*Ратуша міста Коломия
(сучасний вигляд)*

Кодекс магдебурзького права

стала кількість ремісничих спеціальностей, вироблялися нові товари. На кінець XV ст. налічувалося вже понад 200 ремісничих спеціальностей (за часів Русі-України — 70).

Для регулювання виробництва й захисту власних інтересів міські ремісники певних спеціальностей об'єднувалися в особливі організації — **цехи**, діяльність яких визначалася цеховими статутами. Цех володів судовою владою над своїми членами, обкладав їх податками, а в разі потреби створював власне ополчення для «оборони міста». Цехи очолювалися виборними посадовими особами — **цехмістрами**. Ремісники були зобов'язані випускати якісну продукцію та збувати її за однаковою ціною. Конкуренція між членами цеху не допускалася. Тих ремісників, які не входили до складу цеху, називали **партачами**. Цехи намагалися витіснити партачів за межі міст.

Перші цехи на українських землях виникли наприкінці XIV ст. в Галичині й Закарпатті, а від кінця XV ст. цеховий устрій поширився на ремісників міст Волині, Київщини і Західного Поділля. Початковий етап запровадження цехової організації ремесла на українських землях мав неоднозначний характер. Цех міг об'єднувати не лише ремісників однієї спеціальності, а й осіб однієї мови, віри. Оскільки цехову організацію було запозичено з Німеччини та Польщі, то формально членами цехів могли ставати лише католики. Унаслідок цього православні українці позбавлялися права ставати членами цехів.

У торгівлі теж з'являються нові явища. Так, купці об'єднуються в **гільдії**. У XV ст. набули поширення **ярмарки** (вони постійно діяли у Львові, Києві, Галичі, Луцьку та інших містах), що було першою ознакою становлення ринкових від-

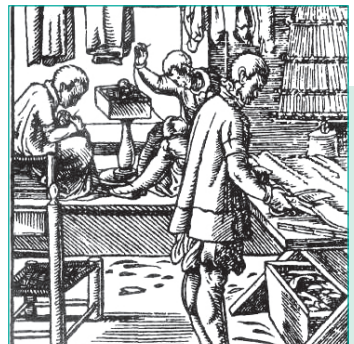
Печатка цеху ювелірів

Майстерня з виробництва возів та карет

Торговельні ряди (площа-ринок) у Володимирі-Волинському

? Розгляньте малюнок. Майстрів якого цеху зображено?

носин, — коли вироблена продукція йде на продаж, а не на власне споживання або на обмін. Після захоплення турками Константинополя (1453 р.) держави, які були традиційними споживачами візантійського зерна (Італія, Франція та ін.), переорієнтували свою торгівлю. Основним перевальним пунктом зернового експорту стає місто Гданськ на Балтійському морі, що спричиняє істотне поживлення виробництва зернових у Польщі та на українських землях. Зростання ціни на худобу в західноєвропейських країнах також активізувало її розведення на продаж.

На ярмарках у Львові, Луцьку, Галичі та інших містах волів продавали тисячами, а потім вони переганялися далі на захід.

? У 1425 р. у Львові існувало 9 ремісничих цехів та одна купецька гільдія. За зображеними гербами визначте, майстри яких професій були об'єднані в цехи.

У майстерні гончарів

? Що таке цех?

[bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
up25-1.pdf](http://bohdan-books.com/upload/data_files/tmp_catalog/up25-1.pdf)

Робота з історичними джерелами

Повідомлення литовського дипломата Михайла Литвина про розвиток торгівлі в Києві (середина XVI ст.)

Львів XIV ст.

У XIV ст. у Львові проживало 10 тис. осіб, із яких 500 були ремісниками. Вони об'єднувалися в 14 цехів. Згодом кількість цехів зростає до 35. Зберігся реєстр цехів міста першої половини XIV ст. Кожен цех мав свій номер згідно з порядком свого заснування. У реєстрі подано такий перелік цехів: купці, різники, пекарі, ковалі, шевці, кравці, римарі (шевці упряжі, ременів) й сідельники, солодовники (пивовари), кушніри (шевці хутряного одягу).

Кушнірська вежа у Львові

? Чому у тогочасних фортецях окремі оборонні споруди мали назву ремісничих цехів?

ВИСНОВКИ

У господарському розвитку українських земель XIV – першої половини XVI ст. відбулися певні помітні зрушення. Удосконалюється техніка обробітку землі, освоюються нові землі. Поряд із цим набувають розвитку й нові форми господарювання.

У результаті зростання попиту на продукти сільського господарства у Європі на українських землях починає ширитися фільваркове господарство, завдяки якому великі землевласники намагаються отримати якомога більше прибутків за рахунок посилення визиску селян. Відбувається закріпачення селян.

Порушення споконвічних традицій і загальне погіршення життя викликало опір селянства. Найбільшим виступом селян XIV–XV ст. стало повстання 1490–1492 рр., яке мало соціальний і визвольний характер.

Починаючи від кінця XIV ст., найбільшим українським містам надається маґдебурзьке право, яке регулювало життя міста. Також мали місце зміни і в становищі жителів міст. Під впливом загального пожвавлення торгівлі швидко розвиваються й ремесла, що, своєю чергою, зумовлює розквіт міст. У ремеслі зростає спеціалізація, поширюються західноєвропейські форми організації ремісничого виробництва — цехи. Торгівля теж зазнає змін: купці починають об'єднуватися в гільдії.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Які нові явища в розвитку сільського господарства мали місце в XIV — першій половині XVI ст.?
2. Які галузі сільського господарства набули розвитку в XIV — першій половині XVI ст.?
3. Що таке кріпацтво? Визначте основні етапи закріпачення селян на українських землях.
4. **Обговоріть у групах.** Чому на українських землях існувало таке розмаїття правового становища селян?
5. Назвіть основні соціальні виступи українських селян XV ст. Які причини поразок селянських виступів?
6. Чим була зумовлена поява фільварків? Які це мало наслідки?
7. Яка особливість організації ремісничих цехів і торговельних гільдій на українських землях у порівнянні з країнами Західної Європи?
8. Охарактеризуйте становище українських міщан у Великому князівстві Литовському та Польщі в XIV — першій половині XVI ст. Чому міщани так прагнули отримати маґдебурзьке право для свого міста?

9. Що нового з'явилося в розвитку торгівлі на українських землях у XIV–XV ст.?
10. **Обговоріть у групах.** Чому в Західній Європі розвиток господарства й ринкових відносин зумовив ліквідацію кріпацтва, а на українських землях усе сталося навпаки?
11. За допомогою додаткових джерел підготуйте презентацію «Магдебурзьке право в Україні».

§ 26. КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV–XV СТ.

1. Особливості розвитку культури українських земель у другій половині XIV–XV ст.

Розвиток культури українських земель у другій половині XIV–XV ст. відбувся в суперечливих умовах.

У згаданий часовий відрізок українські землі стали ареною протистояння між католиками і православними. Православна церква, що втрачала підтримку держави, могла спертися лише на власний народ, на його творчі сили.

Крім того, через Україну пролягала межа між християнською та мусульманською цивілізаціями, що теж впливало на культурні процеси.

Іноді нові правителі вдавалися до відкритого пограбування культурних цінностей. Зокрема, у 1382 р. князь Володислав Опольський вивіз із міста Белз ікону Божої Матері та подарував її монастирю в Ясній Горі під Ченстоховою. Згодом ця ікона стала головною святинею Польщі.

Руйнівними для українських культурних надбань були набіги татар і турків, які знищували архітектурні пам'ятки, книги, а головне — людей, що їх створювали. У той же час небезпека й завзята боротьба надихали нових митців на творчість. Удосконалювалися оборонні споруди, розвивалося воєнне мистецтво, створювалися літературні твори, складалися думи й пісні. Кристалізувався національний характер.

В Україну переселялося чимало іноземців — поляків, німців, євреїв, вірмен, окремі з яких зробили вагомий внесок у розвиток культури своєї нової батьківщини.

? У яких умовах розвивалася культура на українських землях у другій половині XIV–XV ст.?

2. Освіта. Юрій із Дрогобича

У XIV–XV ст. освіта продовжувала залишатися справою Церкви. У той період учителями повсюдно було духовенство, яке навчало дітей при церквах, монас-

тирях, єпископських палатах. Зamoжні люди наймали дяків для **домашнього навчання**. Богослужбні книги (особливо «Псалтир» — книга релігійних пісень і молитов) використовувались як підручники. Дітей навчали читання, письма й церковного співу. Подальшу освіту хто хотів, здобував самостійно. Насамперед вивчали грецьку та латинську мови. Із XIV ст., за відсутності власних вищих навчальних закладів, українці активно починають здобувати освіту в **європейських університетах**: Краківському (упродовж XV–XVI ст. його закінчили 800 вихідців з українських земель), Паризькому, Падуанському, Болонському, Гейдельберзькому, Празькому та ін.

Чимало українців стали відомими тогочасними вченими. Найвизначнішим з-поміж них уважався вчений-астроном (астролог), перший із відомих докторів медицини й філософії, ректор Болонського університету **Юрій Котермак** (Дрогобич) (бл. 1450–1494). Він був автором друкованої книги «Прогностична оцінка поточного 1483 року» обсягом у 10 сторінок, що являє собою астрологічний прогноз на 1483 р., написав сім трактатів, ряд віршованих промов і послань до Папи Римського. Усі вони написані латиною, але незмінним залишався підпис: «Юрій із Дрогобича, русин».

Юрій Дрогобич

Майбутній учений народився близько 1450 р. в місті Дрогобич у родині міщан. Спочатку він здобував освіту в Дрогобичі та Львові. Для продовження навчання Юрій поїхав до Ягеллонського університету, що в Кракові. У 1470 р. здобув ступінь бакалавра, а через два роки — магістра. Після цього продовжив навчання в Болонському університеті (перший університет у Європі). Тут він здобув учені ступені доктора вільних мистецтв і доктора медицини. У 1481–1482 рр. його обрали ректором університету «медиків і артистів». У 1487 р. Юрій Дрогобич переїхав до Кракова, де почав викладати астрономію (астрологію) та медицину. Тоді ці предмети студював майбутній славетний астроном Миколай Коперник. Паралельно з викладанням та науковою працею Юрій мав медичну практику і навіть здобув титул «королівського лікаря». Помер учений у Кракові 4 лютого 1494 р.

? Де здобували вищу освіту українці в другій половині XIV–XV ст.? Чим уславився Юрій Дрогобич?

3. Література. Літописання. Початок книгодрукування

У XIV–XV ст. продовжує розвиватися світська й церковна література. Книги, як і раніше, були рукописними. Основним центром книгописання залишався Київ.

Із творів світської літератури привертає увагу збірник «Ізмарагд» (XIV–XV ст.), який містить близько ста «слів» (повчань) на різну тематику: книжну

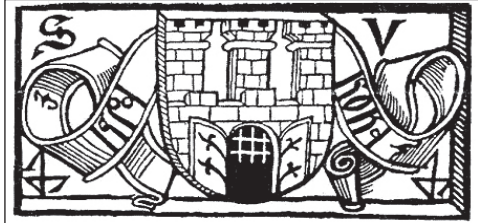
мудрість, повагу до вчителів, багатство й бідність, добродійність і гріхи тощо. Досить великого поширення набули перекладні повісті про Троянську війну, Александра Македонського.

Церковну літературу представлено переробками давніших Євангелій, житій святих, проповідницьких творів. Найвідомішою книгою цього періоду є **Київський Псалтир** (переписаний у 1397 р. протодияконом Спиридоном на замовлення смоленського єпископа Михаїла), який багато ілюстрований. Прикметною рисою книг того періоду є те, що жива народна мова відіграє значно більшу роль, ніж раніше. Особливо помітні її елементи в **Королівському Євангелії** 1401 р., переписаному Станіславом «Грамастиком многогрішним» у селі Королеве на Закарпатті. Книга оформлена з великим для свого часу мистецьким смаком, містить багато виконаних яскравими фарбами заставок та орнаментів. Вплив народної мови досить помітний і в редакції 1489 р. збірки житій святих **Четьї-мінеї**, створеної на західноукраїнських землях.

У той же час продовжуються й традиції літописання. До старих центрів додаються нові: Холм, Луцьк, Кам'янець-Подільський, Острог, Львів та ін. Найвизначнішими літописами того часу були: **Короткий Київський літопис**, що оповідає про події 1491–1515 рр., та «литовські» або «західноруські» літописи, що відомі в багатьох редакціях.

Від середини XV ст. після винаходу Гутенберга в Європі почало швидко поширюватися книгодрукування. На українські землі стали потрапляти друковані латиномовні книги з друкарень Лейпцига, Нюрнберга та інших міст.

Наприкінці XV ст. почалося друкування книг церковнослов'янською мовою. Першодрукарем став німець **Швайпольт Фіоль**, який у 1491 р. в Кракові

Докончана бѣсиа книга бѣвєлнко дѣградѣоу
краковѣ при державѣ вєлнко короля полскаго
каждира . и докончана бѣ дѣщаннѣоу краковѣ
скы дѣшкан полтодѣ, фѣоль, и зрѣдѣцѣне
дѣцкогородоу, франкѣ . и скончаша поже нѣмѣ
пароженнѣ дѣ сѣтъ . дѣкѣтъ дѣсѣ и ѣ лѣто .

Післямова до видань Швайпольта
Фіоля «Октоїха» й «Часослова», 1491 р.

Франциск Скорина

Перша друкована карта із зображенням
українських земель, 1525 р.

надрукував кирилицею чотири книги для церковної служби в православних церквах: «Октоїх», «Часослов», «Тріодь Постна», «Тріодь Квітна».

У 1517–1519 рр. білоруський учений **Франциск Скорина** надрукував кирилицею в Празі Псалтир та Біблію. Вони мали значне поширення на українських землях навіть у рукописних копіях. Загалом за своє життя він видав 23 книги.

? Коли почалося українське книгодрукування? Хто був першодрукарем?

4. Усна народна творчість

Усна народна творчість продовжувала традиції попередніх епох. Найбільшого поширення набула обрядова поезія. Продовжували зберігатися давні дохристиянські обряди, наприклад святкування Івана Купала. Особливо життєствердними були обряди новорічного циклу: колядування й щедрування. Крім того, популярність мали веснянки, русальні пісні та обряди. Проте у давніх сюжетах починають з'являтися нові герої, які переважно були вихідцями з простого народу, та відображатися тогочасні події і процеси.

У XV ст. зароджується епічна поезія — **історичні пісні, балади та думи**. Історичні пісні прославляли боротьбу героїв із татарами й турками.

Новим оригінальним жанром усної народної творчості стали думи. Вони виникли в козацькому середовищі. До найстаріших творів цього жанру належать «Плач невільників», «Маруся Богуславка», «Втеча трьох братів з міста Азова» та ін. Головна ідея дум — любов до Батьківщини, необхідність її захисту від ворогів. Думи виконувалися під музичний супровід на кобзі чи бандурі. Вони мали своєрідну поетичну мову. У текстах часто вживалися метафори, порівняння, нерідко — засоби гіперболізації, образи-символи. Музичний стиль теж оригінальний: речитативна мелодія завжди підпорядковувалася тексту. Виконавці дум часто вдавалися до імпровізацій, тобто незмінними залишалися лише тема й головні елементи сюжету, а все інше вигадувалося під час виконання твору. Думи є важливим історичним джерелом історії та культури України, адже нерідко вони з документальною точністю й конкретністю відображають події нашого минулого.

Маруся Богуславка. Худ. М. Дерегус

? Які нові жанри української народної творчості виникли в період XIV–XV ст.?

5. Архітектура й містобудування

Забудова більшості міст на українських землях склалася під впливом традицій Русі-України. Один із польських мандрівників, що побував у Києві на початку XVI ст., зазначив, «*що місто забудоване не так, як це в нашій батьківщині Польщі*». У той же час гість говорив, що Київ був добре забудований, хоча й дерев'яними спорудами. Крім того, він писав: «*...їдеш між дерев'яними будівлями і парканами неначе у багатолюдному селі... Кожен двір має великий садок, город і багато будівель для худоби і людей*».

Із поширенням маґдебурзького права у плануванні українських міст з'являються нові риси, що були типовими для міст Західної Європи. У центральній частині міста відповідно до норм маґдебурзького права розташовувалася прямокутна **торгова (ринкова) площа**. У XIV–XV ст. середину ринку щільно забудовували. Тут були ратуша, торгові ятки, міська вага, інколи майстерні ремісників і житлові будинки. У містах формувалася прямокутна мережа вулиць, головні з яких ішли до ринкової площі. Поряд із площею були розташовані головні храми.

Упродовж XIV–XV ст. на українських землях активно продовжується будівництво оборонних споруд. Так, будуються дерев'яні замки в Києві, Житомирі, Вінниці, Черкасах тощо. Київський замок, зведений за князювання Володимира Ольгердовича, витримав облогу військ монгольського хана Єдигея в 1416 р. У той же час зростала кількість мурованих оборонних замків і фортець. Це — одна з провідних рис розвитку культури цього періоду. Вогнепальна зброя й нові способи ведення воєнних дій спри-

Площа Ринок у Львові

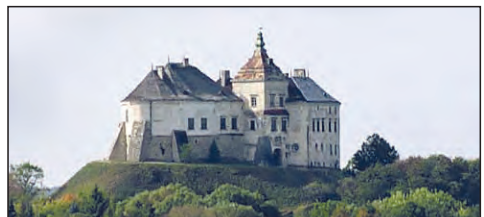
Міська ратуша Кам'яниця-Подільського

За додатковими джерелами визначте, в яких містах України ще збереглися ратуші.

Кам'янець-Подільська фортеця

Одеський замок

чинили необхідність будувати укріплення з каменю або цегли. Такі оборонні споруди будуються в Луцьку, Львові, Хотині, Кременці, Кам'янці, Олеську, Білгороді-Дністровсько-му та інших містах. Від початку XV ст. внаслідок постійних татарських нападів оборонне будівництво стає провідним. Найгустіша мережа замків постає на Поділлі та Волині.

У будівництві храмів і монастирів також з'являється тенденція зводити їх водночас як культові та оборонні споруди, обмуровуючи міцними стінами. До найбільш досконалих належить церква Покрови в селі Сутківці: центральне приміщення церкви оточене чотирма баштами, що мають по два ряди бійниць. Монастирі теж обмуровуються кам'яними стінами, перетворюючись на фортеці.

Під впливом західноєвропейської архітектури споруджуються католицькі костели: кафедральні у Львові й Кам'янці, Святого Миколая в Рогатині тощо.

Також чимало було збудовано церков вірменської громади, єврейських синагог та караїмських кенафів, які теж мали оборонне призначення.

? Визначте нові риси містобудування. Чому серед пам'яток архітектури XIV–XV ст. домінують оборонні споруди?

6. Малярство і книжкова мініатюра

Образотворче мистецтво цієї доби чимдалі відходило від традиційних візантійських канонів іконографії, намагаючись передати реальні почуття людини, надати позам та обличчям виразності та індивідуальності. Майстри почали опановувати техніку світлотіньового моделювання, що свідчило про вплив західноєвропейського гуманізму. Малярство було широко представлене фресками та іконописом.

Фрескові розписи і надалі залишалися основною окрасою храмів. Найвідомішими є фрескові розписи ротонди в Горянах під Ужгородом (фрески «Благовіщення», «Тайна вечеря», «Втеча до Єгипту», «Св. Катерина»), Вірменської церкви у Львові, Бакотського монастиря на Поділлі. Відомі також розписи українськими майстрами храмів і палаців у Польщі. Так, розписи каплиці Святої Трійці в Любліні (1418 р.), що їх зробила група майстрів на чолі з Андрієм, є великими за

Хотинська фортеця

Церква в Сутківцях

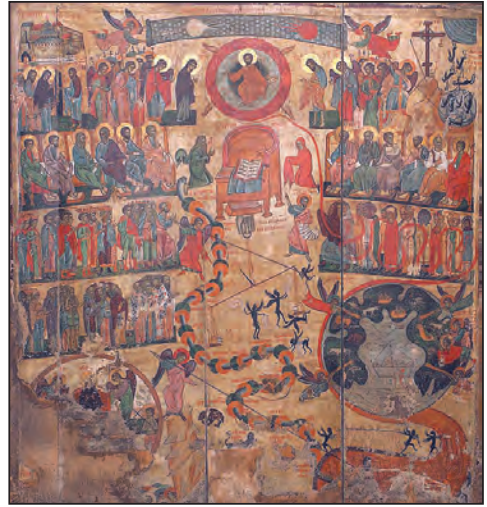
обсягом і мають цікаву схему — розмальовані в три яруси. Не менш уражаючими є розписи каплиці Святого Хреста Вавельського замку у Кракові (1470 р.). Загалом порівняно з попередньою добою нам відомо багато тогочасних майстрів розпису: Гайль і Тимофій Дробиш із Перемишля, Іоанн, Андрій Русин, Максим Воробій зі Львова, Герман із Самбора та ін.

Ікони, як і фрески, набувають нових рис під впливом ідей гуманізму. В іконах також з'являються зображення рослин, архітектурного оточення, предметів побуту. Іконописці для більш реалістичного зображення починають використовувати світлотінь і пряму перспективу. Із XV ст. поширюються ікони, намальовані на дошках.

Головними центрами іконописання були Київ, Волинь і Львів. Кращими зразками іконопису цієї доби є ікона Богородиці Одигитрії із села Красів, ікони Оплакування Христа із села Трушевичі, Покров Богородиці із села Річиці, Святий Микола з Радружі тощо. Наприкінці XV – на початку XVI ст. набувають поширення ікони на сюжети Страшного суду, в яких утілено народні уявлення про Рай і пекло.

У XIV–XV ст. із розвитком рукописних книг продовжуються традиції книжкової мініатюри. Найбільш яскраво книжкову мініатюру тієї доби представлено в Київському Псалтирі, створеному в 1397 р., де вміщено 301 ілюстрацію. Чудові ілюстрації містять також Київське Євангеліє (1393 р.), Луцьке Євангеліє (XVI ст.) тощо.

? Які нові тенденції з'явилися в українському образотворчому мистецтві в XIV–XV ст.?

*Найдавніша ікона «Страшний суд»
із с. Ванівці*

ВИСНОВКИ

У культурному розвитку України XIV–XV ст. відбувалися неоднозначні суперечливі процеси, обумовлені різними історичними чинниками. Стримуючими і дестабілізуючими культурний процес чинниками були: падіння Візантійської імперії, що позбавило православ'я зовнішньої опори, відсутність власної державності, наступ Католицької церкви, татарські напади. Проте зникнення візантійського впливу спричинило початок активного засвоєння на ґрунті києво-руської духовності надбань західноєвропейської культури. Піднесенню української культури сприяли технічний прогрес, виникнення друкарства, розвиток в Україні гуманістичної думки під впливом європейського Відродження.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Як іноземне панування вплинуло на розвиток культури українських земель у другій половині XIV—XV ст.?
2. Що спонукало українців до отримання освіти в європейських університетах?
3. Визначте риси культури українських земель XIV—XV ст., що сформувалися під впливом культури країн Заходу.
4. Чому пам'ятки писемності середньовіччя є водночас пам'ятками образотворчого мистецтва? Назвіть пам'ятки української рукописної книги.
5. Чому наприкінці XV ст. на українських землях стали швидко поширюватися друковані книги?
6. Використовуючи додатковий матеріал, підготуйте презентацію за темою «Замки й фортеці України».
7. **Обговоріть у групах.** Які культурні традиції Русі-України та Галицько-Волинської держави відобразилися в культурі українських земель XIV—XV ст.?
8. Видатний український історик М. Грушевський писав: *«Український народ у порівнянні з російським являється народом західної культури — одним з найбільш багатих східними, орієнтованими впливами, але все-таки по всьому складу своєї культури й свого духу народом західним, тим часом як великоруський, хоч і європеїзований, стоїть вповні у власті орієнтального духу й стихії»*. За допомогою додаткових джерел доберіть аргументи, які підтверджують думку історика.
9. Науковцем Орестом Мацюком у Центральному державному історичному архіві Львова виявлено унікальний документ — інвентарний список книг Словітського монастиря (Львівщина) за 1826 р. Цей список складено польською та німецькою мовами. У переліку книг подано такі видання: Новий тестамент із мідними замочками, виданий у Почаєві у 1511 р.; Триодь у шкіряній оправі, надрукована в Києві у 1527 р.; Триодь у шкірі, видана в Києві у 1540 р.; Анфологійон, оправлений у шкіру, Львівського видання 1542 р.; Служебник, також надрукований у Львові (1546). Про що свідчить цей документ?

Практичне заняття №5 «Соціальний та етнічний склад населення України. Повсякденне життя та взаємовідносини населення України в XIV—XV ст.»

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
uPZ5.pdf

Запитання та завдання для узагальнення за розділом «Руські удільні князівства у складі сусідніх держав. Кримське ханство»

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
uUZ5.pdf

Тестові завдання до розділу «Руські удільні князівства у складі сусідніх держав. Кримське ханство»

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
uT75.pdf

Словник термінів

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
uSLV.pdf

Запам'ятайте дати

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
uDATA.pdf

Узагальнення до курсу «Історія України в контексті епохи Середньовіччя»

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
uZU.pdf

Список використаних джерел

1. Гісем О.В. Історія України : підручник для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О.В. Гісем. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2018. — 272 с. : іл.
2. Гісем О. В. Історія України : підруч. для 7 класу загальноосвіт. навч. закладів / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Х. : Вид-во «Ранок», 2015. — 240 с. : іл.
3. https://web.archive.org/web/20200528202234/https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C_%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D0%BB%D1%96%D1%82 [c. 7]
4. <https://web.archive.org/web/20170325154111/http://history.vn.ua/pidruchniki/ranok-2015-ukraine-history/11.html>. [c. 7]
5. <http://glambutik.com.ua/prykrasi-kyivskoyi-Rusi> [c. 7]
6. <https://web.archive.org/web/20200703082157/https://narodna-osvita.com.ua/6872-viniknennya-ta-stanovlennya-rus-ukrayini.html> [c. 18, 19, 20, 21, 22]
7. https://web.archive.org/web/20191222091014/http://wikii.ru/publ/bitva_s_polovcami_na_reke_alte/26-1-0-2009 [c. 58]
8. https://web.archive.org/web/20200109204244/https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B2%D1%8F%D1%82%D0%BE%D1%81%D0%B0%D0%B2_%D0%AF%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%87 [c. 58]
9. <http://www.ruskniga.com/shapka-monomaha.html> [c. 61]
10. <https://web.archive.org/web/20200703082738/https://narodna-osvita.com.ua/6880-posilennya-velikoknyazvskoyi-vladi-zavolodimira-monomaha-ta-mstislava-velikogo.html> [c. 62, 63, 64]
11. <https://web.archive.org/web/20200703082952/https://zalizyaka.livejournal.com/532648.html> [c. 63]
12. <https://web.archive.org/web/20180914092006/http://forum.zamki-kreposti.com.ua/topic/786-%D0%BB%D1%8E%D0%B1%D0%B5%D1%87-%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5-%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BA%D1%86%D0%B8%D0%B8-%D0%B8-%D0%BC%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D1%82-%D0%B7%D0%B0%D0%BC%D0%BA%D0%B0-%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%85%D0%B0/> [c. 64.]
13. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:%D0%91%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%B3%D0%BB%D1%96%D0%B1%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%80_%D1%83_%D0%A7%D0%B5%D1%80%D0%BD%D1%96%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D1%96.JPG [c. 72]
14. https://web.archive.org/web/20200703083424/https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:%D0%92%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D1%80_%D0%93%D0%BB%D1%96%D0%B1%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87.jpg_%D1%81%D1%82_87 <https://geomap.com.ua/uk-uh7/981.html> [c. 73]
15. <https://web.archive.org/web/20200703083516/https://find-way.com.ua/oblast/krim/sudak/catherinebatti> [c. 146]

ЗМІСТ

ВСТУП. РОЗДІЛ 1. Виникнення і становлення Русі-України

Повторимо вивчене з історії України у 6 класі	5
§ 1. Вступ до середньовічної історії України	5
§ 2. Східні слов'яни — предки українців у VI–IX ст.	10
§ 3. Виникнення та становлення Русі-України	17
§ 4. Князювання Ігоря та Ольги	23
§ 5. Князювання Святослава	27
Практичне заняття №1 «Князь Святослав та його походи»	30
Запитання та завдання для узагальнення за розділом «Виникнення та становлення Русі-України»	30
Тестові завдання до розділу «Виникнення та становлення Русі-України»	30
Плани-схеми для самостійної роботи з підручником і додатковими джерелами	30

РОЗДІЛ 2. Русь-Україна наприкінці X – у першій половині XI ст.

§ 6. Князювання Володимира Великого	31
§ 7. Русь-Україна за правління Ярослава Мудрого	36
§ 8. Суспільний, політичний устрій та господарське життя Русі-України наприкінці X – у першій половині XI ст.	42
§ 9. Культура Русі-України	49
Практичне заняття №2 «Уявна подорож Києвом часів Ярослава Мудрого»	56
Запитання та завдання для узагальнення за розділом «Русь-Україна наприкінці X – у першій половині XI ст.»	56
Тестові завдання до розділу «Русь-Україна наприкінці X — у першій половині XI ст.»	56

РОЗДІЛ 3. Русь-Україна у другій половині XI – першій половині XIII ст.

§ 10. Правління Ярославичів	57
§ 11. Посилення великокнязівської влади за Володимира Мономаха та Мстислава Великого	61
Практичне заняття №3 «Повчання дітям» Володимира Мономаха — кодекс настанов князівської родини»	65
§ 12. Причини дроблення Русі-України. Розвиток Київського, Переяславського і Чернігово-Сіверського, Галицького і Волинського князівств	66
§ 13. Кочові народи степів України X — XIII ст. Крим у складі Візантійської імперії	76

§ 14–15. Культура Русі-України в другій половині XI – першій половині XIII ст.....77

Запитання та завдання для узагальнення за розділом «Русь-Україна у другій половині XI – першій половині XIII ст.»	86
Тестові завдання до розділу «Русь-Україна у другій половині XI – першій половині XIII ст.»	86

РОЗДІЛ 4. Королівство Руське (Галицько-Волинська держава)

§ 16. Утворення Галицько-Волинської держави

§ 17–18. Монгольська навала. Утворення Золотої Орди.

Відновлення Галицько-Волинського князівства за Данила Романовича

Практичне заняття №4 «Данило Романович — будівничий Галицько-Волинської держави»	105
--	-----

§ 19. Правління нащадків короля Данила.

Загибель Галицько-Волинської держави

§ 20. Культура Галицько-Волинської держави.....

Запитання та завдання для узагальнення за розділом «Королівство Руське (Галицько-Волинська держава)»	121
Тестові завдання до розділу «Королівство Руське (Галицько-Волинська держава)»	121

РОЗДІЛ 5. Руські удільні князівства у складі сусідніх держав.

Кримське ханство

§ 21–22. Українські землі у складі Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського

§ 23. Українські землі у складі Угорщини, Молдавії, Московії та Османської імперії. Кримське ханство

§ 24. Соціальна структура населення українських земель у другій половині XIV–XV ст.

§ 25. Господарський розвиток українських земель у другій половині XIV–XV ст.....

§ 26. Культура українських земель у другій половині XIV–XV ст.....

Практичне заняття №5 «Соціальний та етнічний склад населення України. Повсякденне життя та взаємовідносини населення України в XIV–XV ст».	173
Запитання та завдання для узагальнення за розділом «Руські удільні князівства у складі сусідніх держав. Кримське ханство»	173
Тестові завдання до розділу «Руські удільні князівства у складі сусідніх держав. Кримське ханство»	173

Словник термінів.....

Запам'ятайте дати.....

Узагальнення до курсу «Історія України в контексті епохи Середньовіччя»

Відомості про стан підручника

№	Прізвище та ім'я учня	Навчальний рік	Стан підручника		Оцінка
			На початку року	В кінці року	

Навчальне видання

СОРОЧИНСЬКА Наталія Миколаївна

ГІСЕМ Ольга Олександрівна

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

У підручнику використані фото та малюнки з інтернет-джерел,
що є у вільному доступі: <https://uk.wikipedia.org>, <https://pixabay.com>.

Головний редактор *Богдан Будний*
Редактори *Василь Герасимчук, Петро Ктитор*
Обкладинка *Ростислава Крамара*
Верстка *Івана Бліща*
Художній редактор *Ростислав Крамар*
Технічний редактор *Неля Домарецька*

Підписано до друку 02.07.2020. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 14,30.
Умовн. фарбо-відб. 57,20. Обл.-вид. арк. 12,63.
Тираж 31 508 пр. Зам. 344/06

Видавництво «Навчальна книга – Богдан»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №4221 від 07.12.2011 р.
Навчальна книга – Богдан, просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, 46002
тел./факс (0352) 52-06-07; 52-05-48
office@bohdan-books.com www.bohdan-books.com

Надруковано на ПП «Юнісофт», вул. Морозова, 13б, м. Харків, 61036
Свідоцтво серія ДК №3461 від 14.04.2009 р.

